

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Львівський національний університет імені Івана Франка
Географічний факультет

Кафедра економічної
і соціальної географії

Завідувач кафедри,
проф. Шаблій О. І.

«__» _____ 2022 р.

**«ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЗАСЕЛЕННЯ
УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ТЕРИТОРІЇ З АНТСЬКИХ ЧАСІВ
(IV СТ.) ДО КІНЦЯ XIV СТОЛІТТЯ»
(магістерська робота)**

Виконав:

ст. ГРОМ-21с

Пилипів М. А.

Науковий керівник:

проф. Шаблій О. І.

Львів 2022

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ ЗАСЕЛЕНСЬКО-РОЗСЕЛЕНСЬКИХ ПРОЦЕСІВ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ ...	5
1.1 Стан наукової розробки та історіографія дослідження	5
1.2 Природні умови як чинник заселення території	10
РОЗДІЛ II. ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЗАСЕЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ТЕРИТОРІЇ У IV – НА ПОЧАТКУ IX СТ. .	13
2.1 Етногенез і розселення ранніх слов'ян	13
2.2 Етнополітична карта Південно-Східної Європи в VI – на початку IX ст. .	21
РОЗДІЛ III. УКРАЇНСЬКІ НАЦІОНАЛЬНІ ТЕРИТОРІЇ НА МЕЖІ ПРОТИСТОЯННЯ СЛОВ'ЯН ТА СТЕПУ – IX-XIII СТОЛІТТЯ.....	26
3.1 Просторово-територіальні межі Київської держави у IX-XIII ст.	26
3.2 Формування території і межі Галицько-Волинської держави	31
3.3 Кочовики південноруського степу за доби розвинутого Середньовіччя	35
РОЗДІЛ IV. ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ у XIII-XIV СТ.	42
4.1 Історико-географічний розвиток українських земель після монгольського завоювання.....	42
4.2 Вхідження українських земель до складу Великого князівства Литовського	48
РОЗДІЛ V. ВИСВІТЛЕННЯ ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ЗАСЕЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ТЕРИТОРІЇ У ШКІЛЬНИХ ПІДРУЧНИКАХ	55
ВИСНОВКИ.....	60
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:	63

ВСТУП

Актуальність. Історико-культурний поступ світової цивілізації на сьогодні відзначається поглибленням процесів інтеграції, глобалізації, розмивання національних кордонів та стирання культурно-ідентифікуючих маркерів народів та націй, піддаючись всепоглинаючому впливу масової культури. Майбутнє незалежної України значною мірою пов'язане з процесом формування солідарної політичної нації. Успішність цього процесу визначається передусім синтезом двох вимірів ідентичності: територіальної і етнічної. Це питання постало з проголошенням незалежності України і продовжує залишатися одним з найбільш актуальних у галузі етнополітики і державної внутрішньої політики. Особливості української національної ідентичності пов'язані з державними, а точніше бездержавницькими традиціями українського народу, процесами денационалізації етнічних українців, регіональними економічними, соціально-політичними, мовними й іншими відмінностями.

Більше того, нам постійно потрібно спростовувати російські міфологеми щодо українських територій, які росія постійно намагається захопити та видати за свої «історичні області». Сьогодні чітку відповідь на російські міфи та пропаганду дають наші Збройні Сили та жителі тимчасово окупованих територій. І хоча історики в цьому процесі тимчасово відійшли на другий план, все ж це не применшує значення нашого дослідження.

На даному етапі боротьби української нації за свою самоідентичність та за проєвропейський вибір, питання етнічних земель та етнічних територій все так гостро стоїть перед нами. І дослідження історико-географічних особливостей заселення українцями національних територій та становлення українських етнічних територій є досить актуальним та важливим питанням.

Об'єкт дослідження – історична географія України.

Предмет дослідження – є історико-географічні особливості заселення української національної території з антських часів (IV ст.) до кінця XIV століття.

Метою роботи є здійснення комплексного аналізу особливостей історико-географічного заселення української національної території з антських часів (IV ст.) до кінця XIV століття.

Відповідно до теми та мети дослідження нами визначено наступні **завдання** для розв'язання:

- розглянути теоретико-методологічні засади вивчення заселенсько-розселенських процесів на території України;
- визначити особливості заселення української національної території у IV – на початку IX ст.;
- проаналізувати особливості протистояння слов'ян та кочових народів IX–XIII столітті;
- дослідити історико-географічний розвиток українських земель після монгольського завоювання;
- простежити процес входження до складу Великого князівства Литовського та особливості заселення.

Теоретико-методологічну основу магістерської роботи склали теоретичні розробки та методичні підходи, що забезпечують комплексність і системність вивчення історико-географічні особливості заселення української національної території, об'єктивне сприйняття її властивостей і взаємодій з динамічно змінюваною культурною-традиційною системою. Вони містять ключові передумови для розкриття сутності понять національна територія, механізми її розвитку, дозволяють виділити початкові етапи її формування та розвитку під впливом суспільних, культурних та політичних чинників.

Структура дослідження. Магістерська робота складається зі вступу, п'яти розділів, висновків, списку використаної літератури (позицій), додатків. Загальний обсяг дослідження становить 75 аркушів, з них основного тексту 55 аркушів.

РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ ЗАСЕЛЕНСЬКО-РОЗСЕЛЕНСЬКИХ ПРОЦЕСІВ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

1.1 Стан наукової розробки та історіографія дослідження

Питання історико-географічних особливостей заселення української національної території не втрачає своєї актуальності протягом усіх років незалежності України. З огляду на це, процеси заселення українських земель неодноразово ставали предметом вивчення вітчизняних учених.

Опрацювавши наукову літературу з даної проблематики, ми прийшли до висновку, що загалом тема нашого дослідження в достатній мірі висвітлена у фаховій літературі. В той же час можемо спостерігати суттєвий дисбаланс: якщо формування території Русі, Галицько-Волинської держави та удільних князівств досліджувалося доволі активно, то кочовики південноруського степу практично залишилися поза сферою інтересів українських істориків.

Характеризуючи стан наукової розробки теми потрібно перш за все відзначити праці видатних вчених, які носять загальний характер. Важливою науковою основою для нашого дослідження став навчальний посібник за редакцією проф. С. Макарчука «Етнографія українців» [24]. Автором було проаналізовано, зокрема, питання про походження й етапи розвитку українського народу, його традиційну культуру, форми сім'ї і сімейні стосунки, звичаї та обряди тощо. Також значна увага приділяється питанням походження та етнічного розвитку українців, а також формуванню української етнічної території [27].

Не менш важливим є дослідження О. Щодри «Історична географія України від найдавніших часів до кінця XVIII століття» [82]. Цей навчальний посібник є однією із перших спроб систематичного та узагальненого розгляду історичної географії України, взаємодії географічного середовища і суспільства від стародавніх часів до кінця XVIII ст.

Також потрібно відмітити навчальний посібник «Історична географія. Спецкурс з історії» Ю. В. Котляр, у якому розглянуто формування кордонів держави у різний період [34].

Детально «народження» країни проаналізовано у спільній праці К. Галушко, А. Гречила, С. Громенка Г. Єфіменка та М. Майорова. Дослідники звернули увагу не лише на утворення та поширення назви і символіки держави, але й на формування її території і встановлення кордонів [58].

Окрім того, варто звернути увагу на статтю В. Яворської, у якій авторка звертає увагу на необхідності посилити саме в наш час суспільно-географічні дослідження з позицій генетичного та історико-географічного підходу [84], а також роботу Р. Чмелика «До методики визначення меж українських етнічних територій у контексті сучасних інтерпретацій етнічності». Дану статтю присвячено проблемі методики визначення меж українських етнічних територій. У ній розглянуто актуальність цього питання для сучасної української гуманітарної науки. Також здійснено огляд поняття «етнічність» у зарубіжних дослідженнях у контексті спільноти, простору і національного нарративу. Особливу увагу приділено аналізу поняття «етнічна територія» та критеріїв визначення її кордонів [78].

Що ж до праць, які присвячені певному періоду чи історико-географічній області України, то цінною є книга В. Б. Антоновича «Древности Юго-Западного края: раскопки в стране древлян», у якій автор описав не лише описав кургани та знайдені там речі, але й дав коротку характеристику території, заселеної раніше древлянами.

Про формування території «руської землі» у IX–X ст. писав Ю. Диба [20]. Він акцентував увагу на тому, що обриси території давньої Русі до кінця X ст., яку пропонують читачеві автори наукових та популярних видань, зазвичай безпідставно перебільшено до природних меж Східної Європи. А картографування тогочасних руських володінь абсолютно не враховує усіх тонкощів співіснування Русі і місцевих східнослов'янських племен, дату їхньої інкорпорації та ступінь підпорядкування Києву [20].

Потрібно відмітити і працю О. Моця «Населення Південно-руських земель IX–XIII ст. (за матеріалами некрополів)» [45]. В цій роботі на основі систематизації та аналізу матеріалів поховальних пам'яток IX–XIII ст. розглядаються актуальні питання історії Київської Русі: соціально-економічного розвитку, духовної культури, етнічного складу населення. Особлива увага приділяється реконструкції шляхів одержавлення південноруської території, магістральним напрямом поширення християнства та протистояння йому язичницьких вірувань, а також механізму формування й специфіці етнічних утворень за доби середньовіччя на землях сучасної України.

Правонаступницею Русі-України по праву вважається Галицько-Волинська держава. Про формування території і межі Галицько-Волинської держави розповідає М. Котляр. У своїй статті «Галицько-Волинське князівство (до 800-ліття утворення)» він звертає увагу на географічний чинник, детально описуючи територію та вказуючи річки [33].

Детально згадане князівство досліджував і Ю. Гудима. У дисертаційному дослідженні «Галицько-Волинське князівство в XI–XIV ст.: територія, природні та людські ресурси» він звернув увагу на генезу, функціонування та трансформації Галицько-Волинського князівства впродовж XI–XIV ст. Автор зазначає, що головна суть цих історичних явищ полягає в державотворенні – формуванні території та системи владної ієрархії. Процеси розглянуто з позицій оцінки природних і людських ресурсів, які становлять собою базові умови державності [14].

Про Галицьку землю у XI–XIV ст. розповідає В. Рудий, звертаючи увагу в першу чергу на стан дослідження теми. В той же час він на підставі літописних та археологічних матеріалів висвітлює проблеми економічного, соціального та культурного характеру. Порушує питання про роль, місце та межі Галицької землі у Галицько-Волинській державі [57].

Під час проведення дослідження ми спиралися й на праці, присвячені окремим містам. Зокрема, монографію «Звенигород і Звенигородська земля у XI–XIII століттях (соціоісторична реконструкція)» авторства В. Гупало [17]. У

монографії узагальнено результати багаторічних досліджень одного із найдавніших столичних міст княжої доби у Галицькій землі – Звенигорода та висвітлено питання соціально-економічного, політичного і культурного розвитку Звенигородської землі. Основна увага зосереджена на питаннях виникнення міста, етапах розвитку його просторової організації, соціальній топографії [17].

Уже про Волинську землю пише дослідник С. Панишко. У статті «Чинники формування території Волинської землі до середини XIV століття» він характеризує основні чинники формування території Волинської землі у давньоруський період. Автор зазначає, що у цей час унаслідок економіко-соціального розвитку регіону навколо Волинського Опілля об'єднувались поліські регіони, феодалізація яких дещо затримувалась. Основою адміністративно-територіальної структури землі були князівства, які складались із міських волостей. Ступінь консолідації цих князівств у межах землі на окремих етапах був різним [48].

Важливою для нашого дослідження стала праця Л. Войтович «Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII–XVI ст. історико-генеалогічне дослідження» [6]. У згаданій монографії досліджуються проблеми виникнення, формування, розвитку і боротьби за збереження удільних князівств у XII–XVI ст. на території Київської, Переяславської, Чернігівської, Волинської, Галицької, Турівської, Полоцької і Смоленської земель [6].

Значно менше дослідники звертали увагу на кочовиків, що перебували на території сучасної України. Серед найважливіших праць, що стосуються даної проблематики можемо виділити дослідження М. Квітницького «Кочовики південноруського степу за доби розвинутого Середньовіччя» [29]. Дана стаття присвячена питанням історіографії, сучасного стану та актуальним перспективам подальшої розробки теми вивчення кочових народів південно руського степу за доби розвинутого середньовіччя.

Про золотоординські часи на наших територіях дізнаємося із праці М. Єльнікова [25]. Автор звертає увагу на те, що цей період залишається

практично «білою плямою» нашої історії, а вплив Золотої Орди і на долю населення Русі, і на половців практично не досліджений. В той же час у дослідженні він спростовує інформацію, що степовий регіон був «Диким полем» де проживали лише кочовики, наголошуючи на існуванні там ординських міст.

Цікавою в цьому контексті є і праці Я. Дашкевича «Степові держави на Поділлі XIV ст.». Історик пише, що сьогодні ми можемо говорити про п'ять степових держав золотоординського періоду XIV ст. на території Поділля та Північно-Західного Причорномор'я. Проте, співвідношення цих п'яти державних організмів не є ясным – які з них були спадкоємними, які існували одночасно [19].

Питання входження українських земель до складу ВКЛ також неодноразово розглядалося українськими дослідниками. З поміж інших хочемо виділити працю О. Пламеницької «Початок литовського правління на Поділлі (фортифікаційний аспект)» [53]. У статті розкриваються історичні, топографічні та військово-стратегічні умови формування історичного регіону Поділля за ранньолитовської доби – під час правління литовських князів Кор'ятовичів. Характеризується найбільш специфічна риса цього періоду – початок формування терену Поділля як «оборонного щита» Європи, що визначило подальшу долю більшості поселень як військових осередків.

Що ж до джерельної бази, то важливим для нас був літопис «Повість минулих літ», де є інформація про розселення слов'ян [54].

Не менше значення для нашого дослідження має і Галицько-Волинський літопис, у якому міститься інформація про територіальні межі та населені пункти Галицько-Волинської держави.

Важлива інформація про західноукраїнські землі у XIV ст. міститься у Львівському літописі [38], зокрема, згадується про взяття певних міст татарами.

Цікавою та інформативною є праця Феодосія Софоновича «Кройніка», у якій автор, спираючись на літописи, розповідає і про утворення Русі і про утворення ВКЛ, звертаючи увагу на територіальні межі держав [67].

Інформацію про антів, венедів та склавинів, а також територію їхнього розселення знаходимо у праці Іордана «Про походження та діяння гетів».

Окрім того видавалися збірники документів, у яких представлені уривки із праць вчених, дослідників, мандрівників, що проживали у інших державах. Зокрема, мова йде про «Свод древнейших письменных известий о славянах» [60–61]. Перший том цього видання присвячений періоду присвячений подіям I–VI ст., а другий – подіям VII–IX ст.

Важливими також є збірники документів «Древняя Русь в свете зарубежных источников». У першому томі хрестоматії зібрані праці античних авторів, у другому – візантійських істориків, у третьому – представників Сходу, у четвертому – західноєвропейських авторів, у п'ятому – скандинавських.

Отже, тема нашого дослідження значно відображена на сторінках фахових досліджень. Втім, деякі питання висвітлені значно детальніше (до прикладу, просторово-територіальні межі Київської держави чи Галицько-Волинського князівства), деякі ж є малодослідженими та дискусійними. В той же час маємо значну джерельну базу дослідження, яку становлять праці античних, візантійських, західноєвропейських авторів, а також літописи.

1.2 Природні умови як чинник заселення території

Від часу виникнення держави почалося дослідження факторів, які впливали на її становлення та розвиток. Вчені з різних країн, починаючи зі стародавності, намагаються дати пояснення як утворилась держава та які фактори впливають на форму державного правління. Так, одні науковці пов'язували виникнення певної форми правління на певній території з такими факторами, як: звичаї, релігія, філософський підхід, зосередження влади в однієї чи декількох осіб, правонаступництво і т. д. Інші вчені основними факторами вважали географічні та кліматичні [31].

Втім, важливе значення природні умови мали в першу чергу вже на процес розселення людей. Тобто, задовго до моменту утворення держави.

Цілком слушною є думка О. Мадейчук, яка пише, що географічне положення безпосередньо визначає просторове розміщення системи розселення [39].

Яким же чином природні умови впливали на процес розселення людей? До природно-географічних факторів освоєння території належать фізико-географічне положення території, геологічна будова, рельєф, кліматичні умови, мінерально-сировинні, водні, лісові, земельні, біологічні та природно-рекреаційні ресурси. Важливою особливістю природно-географічних факторів є те, що вони виступають, насамперед, як передумова господарського освоєння території, а вже потім як результат їх дії.

Одними із визначальних чинників були ландшафт та особливості клімату. Так, дослідники відзначають, що приблизно 80% населення проживає на рівнинах, в той же час найменш густозаселеними районами є пустелі, тундра та вологі екваторіальні ліси.

Дослідники Г. Заваріка та К. Заваріка наводять цікаві приклади, зазначаючи до прикладу, що Карпатський регіон був сприятливим для заселення. Вони відзначали наявність помірного клімату, густої мережі водойм, мальовничі ландшафти, а також те, що значну частину регіону займають ліси. В той же час розселення у регіоні відбувалося неоднорідно через наступні чинники: гірський рельєф та невеликі площі землі, придатної для ведення сільського господарства [26].

Не менш важливе значення при розселенні людей відіграла наявність водойм. Річкові басейни здавна характеризувалися підвищеним ступенем освоєності людиною. Стародавні міста-держави, цивілізації завжди тяжіли до прісних водойм, а тому річкові системи чи не найпершими зазнали антропогенного впливу, і чи не найраніше зацікавили людей. Спостереження за гідрологічними процесами здійснювалися з давніх-давен. Перші примітивні гідрологічні спостереження проводилися ще у Древньому Єгипті, в якому води Нілу використовувалися для зрошення. Річки ж України вперше згадуються у творах давньогрецьких та давньоримських авторів [9, с. 10].

Важливим фактором для розселення людей також була наявність природних корисних копалин.

При цьому варто пам'ятати, що вплив довкілля на формування територіальної організації суспільства має більше значення в моменти різких змін природних умов, коли суспільство змушене пристосовуватись до нових обставин. Унаслідок цього зв'язок суспільства з природними умовами території зумовлює і певні ментальні стереотипи. Тому поєднання в процесі історичного розвитку самобутніх природних умов і культурно самобутніх суспільств, формуючи унікальну цілісність, сприяло у минулому усвідомленню цієї території як окремої країни, незалежно від того, чи була ця країна державою.

Таким чином, географічний фактор мав значний вплив на процес розселення людей, історію держав, на розвиток окремих народів і країн, особливо таких, які володіють значною територією і великою різноманітністю природних умов.

Отже, історико-географічні особливості заселення української національної території є питанням важливим та актуальним. Особливо ж в період коли власну територію, державу та цінності потрібно відстоювати як на полі бою так і на сторінках фахових видань. Опрацювавши наукову літературу та джерела ми прийшли до висновку, що і тема загалом, і її окремі аспекти доволі добре досліджені та висвітлені фахівцями. Втім, деякі питання залишаються дискусійними. До того ж, аналізуючи особливості заселення української території, дослідники більше уваги звертали на історичну складову, а не на географічну.

В той же час, на нашу думку, природні умови були визначальним чинником заселення території. Важливу роль відігравали особливості ландшафту, кліматичні умови а також наявність водойм.

РОЗДІЛ II. ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЗАСЕЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ТЕРИТОРІЇ У IV – НА ПОЧАТКУ IX СТ.

2.1 Етногенез і розселення ранніх слов'ян

В першому півтисячолітті до н. е. відбувається формування слов'янських племен Східної та Центральної Європи, що були відомі під різними племінними назвами в пізніших письмових свідченнях римсько-візантійських істориків та географів.

Перші письмові свідчення про слов'ян з'являються в I–II ст. н. е. Римські історики Пліній Старший, що жив у I ст. н. е. (помер у 79 р.) та Тацит Корнелій (пом. у 100 р.) називають слов'ян венетами (венедами). Астроном і відомий географ Птолемей Клавдій (пом. близько 178 р.) у своєму творі «Географія» накреслив географічні координати розташування відомих йому давніх населених пунктів і наніс їх на карту. Він так само, як і його попередники Пліній і Тацит, називає слов'ян венетами (венедами), які найімовірніше проживали на узбережжі Балтійського моря, навколо Вендської затоки. За свідченнями Птолемея, венети (венеди) посідали також великі простори Східної Європи, що простягалися на схід від Вісли й Німану аж до Дніпра. Деякі прибалтійські народи і досі називають слов'янські нації (наприклад, росіян) венедами. Докладніші свідчення як археологічні, так і писемні про слов'ян відносяться до другої половини першого тисячоліття н.е. Писемні джерела поділяють слов'ян у межах Південно-Східної Європи на дві гілки – східну вони називають антами, а західну – склавинами [59, с. 140–41].

Назва «анти» стосовно до східних слов'ян зустрічається в писемних пам'ятках між III та VII ст. н. е. Розвиток економічного, політичного і культурного життя слов'ян періоду, в який їх писемні свідчення називають венетами (венедами), а потім антами й склавинами, характеризується значним кроком вперед у галузі сформування їхньої етнічно-племінної єдності [63, с. 49].

Головними джерелами вивчення цього поступу в історичному житті слов'ян є археологічні пам'ятки. Період в розвитку матеріальної культури від

кінця III ст. до н. е. і до першої чверті I тис. н. е. характеризують археологічні пам'ятки так званого зарубинецько-корчуватського типу (зарубинецька та пізньозарубинецька культури), пшеворсько-верхньодністровська і зубрицька культури [64, с. 56].

Пам'ятки зарубинецької культури виявлені вперше в с. Зарубинцях Переяслав-Хмельницького району Київської області та в селищі Корчувате, що тепер належить до південної міської околиці Києва. Численні дослідники зарубинецької культури хоч і мають, певна річ, розбіжності у тлумаченні її сутності, але єдині в тому, що вона стала важливою ланкою в процесі формування та подальшого розвитку й становлення слов'янського етносу

Утворення зарубинецької й пізньозарубинецької культур – надзвичайно складний процес, який мав у кожному з регіонів свої особливості, зумовлені впливом місцевих племен – автохтонів та певним внеском прийшлого населення – чужинців [31, с. 58]. Не менш дискусійним та заплутаним є питання генези пшеворської (їй відповідає верхньодністровський варіант на нашій території) культури. Пшеворська культура представлена на території України лише її відносно невеликою південно-східною частиною – Західною Волинню та Поділлям. Відомо близько 40 поселень пшеворського типу. Походження цього варіанту культури пов'язане з симбіотичними процесами між чужинцями та автохтонами, носіями якого, очевидно, були слов'яно-германські племена [40, с. 28–30]. Ця група пам'яток проіснувала з I ст. до н. е. до середини I ст. н. е. і охоплювала територію, що складала близько 60 тис. кв. м.

Починаючи з другої половини I ст. н. е. пшеворську культуру змінили пам'ятки зубрицької культури – західної частини венедського масиву [40, с. 33]. Освоєння середньодністровських земель далеко не завжди відбувалося мирним шляхом. Так, за Тацитом відомо, що венеди заради наживи часто нападали на ці землі, зайняті данійцями та бастарнами (германцями) й озброєні щитами рухалися з великою швидкістю. На сьогоднішній день відомо близько 100 поселень цього типу. Отже, зубрицькі старожитності склалися саме через інтенсивні процеси між племенами пшеворської культури і прийшлими з Полісся

групами зарубинецького населення, а також певним втручанням носіїв липицької культури, що й створило врешті-решт передумови для подальшої етнічної інтеграції, асиміляції, консолідації, а згодом і зникнення (розчинення) липицьких та пшеворських старожитностей. Сталі тенденції зубрицьких племен оформлюються вже в наступний період. Подальша доля зубрицького історичного етапу тісно пов'язана з черняхівською культурою [13, с. 66].

У другій чверті I тис. н. е. головним джерелом для подальшого вивчення давніх слов'ян стають пам'ятки черняхівської та київської культур, які виникають якоюсь мірою на основі вже вищерозглянутих старожитностей. Черняхівська культура являє собою одне з найбільших соціально-економічних і культурних утворень цього наступного пізньоримського періоду на території Південно-Східної Європи. Першим дослідником пам'яток цієї культури був вітчизняний археолог В. Хвойка, який на початку ХХ ст. провів розкопки могильника в с. Черняхіві Кагарлицького району Київської області [82, с. 172–190]. Він перший визначив і час існування культури.

До 50-х років ХХ ст. слов'янська концепція беззастережно домінувала. Вона була підтримана багатьма вченими-археологами, такими як Б. Рибаків, П. Третяков, М. Артамонов, М. Смішко, Є. Махно, А. Сміленко, М. Брайчевський, Е. Симонович та іншими фахівцями в галузі слов'янської проблематики. Крім черняхівської і зарубинецької культур, які вважалися як беззаперечно слов'янські, окремі дослідники відносили й липицьку культуру, культуру карпатських курганів і навіть пам'ятки всієї Південної Польщі та Сілезії, а також Словаччини [18, с. 113].

У свою чергу таке досить розширене трактування черняхівських старожитностей в середині 60-х років породило якісно нову концепцію, відмінну від попередньої. Так, обґрунтовуючи згадану концепцію, її автор П. Третяков писав, що черняхівська культура включала в себе весь простір України, за винятком її північних лісових областей і поширювалась на Польщу, Словаччину, Угорщину, Румунію, проте її пам'ятки не могли належати якомусь одному

моноетнічному утворенню, а об'єднували строкате багатоетнічне населення східної і північної території римських володінь [79, с. 23–24].

І навіть більше того, детальне вивчення численних археологічних колекцій пам'яток першої половини I тис. н. е. півдня Східної Європи, досліджених за останнє півсторіччя, показало, що вони піддаються як територіальному, так і хронологічному членуванню. В межах окресленої П. Третьяковим території начебто досить чітко вимальовуються етнографічні області, матеріальна культура яких позначена виразними специфічними рисами.

Величезна заслуга в подальшій розробці та вдосконаленні традиційної слов'янської концепції належить нашому вітчизняному дослідникові історії слов'ян Михайлові Брайчевському, який до останнього відстоював її непохитність. Ґрунтовно й критично проаналізувавши всі наявні наукові джерела, а також майстерно використавши метод екстраполяції, він дійшов висновку, що антський період в історії слов'ян припадає на час існування черняхівської культури й безпосередньо тісно пов'язаний з нею, а хронологічні межі цієї унікальної культури, враховуючи останні об'єктивні дані, припадають на II ст. – початок VII ст., тим самим значно розширивши її рамки існування [23, с. 105–107].

На думку дослідників В. Баран та Д. Козак черняхівська культура являє собою одне із найбільш крупних і яскраво виражених соціально-економічних і культурних утворень другої чверті I тис. н. е. на території Південно-Східної Європи. Вона займала всю лісостепову і степову частину України, Молдавію і значну частину території Румунії, сягаючи на півдні Дунаю [1, с. 43].

Ми не будемо далі в повному викладі розглядати специфіку черняхівської культури, а лише зазначимо, що ця унікальна культура сформувалася не лише на основі вельбарських старожитностей, але й низки культур місцевих – зубрицької та пізньозарубинецької, дако-гетської та скіфо-сарматської. Отже, одним з компонентів цієї спільноти були слов'яни, що безсумнівно, які в попередні часи були представлені зубрицькою й пізньозарубинецькою культурною спільнотою [36, с. 39–50].

Можна підкреслити й ще одну важливу деталь. Прадавня територія нашої країни здавна слугувала «прохідним двором» для багатьох племен і цілих народів. Отже, імовірно, що територія розповсюдження черняхівської культури могла бути саме тим можливим величезним поліетнічним «котлом», що цілком логічно, в якому поступово викристалізовувалася антсько-полянська спільнота, предтеча однієї з перших найбільших слов'янських держав – Київської Русі та ядро українського народу, на чому наголошував ще на початку ХХ ст. видатний український вчений М. Грушевський [38, с. 121].

Яскравим підтвердженням поліетнічності, є процес розселення й на Волині. Так, важливою рисою стародавньої історії Волині до середини I тис. була пряма міграція носіїв переважної більшості місцевих археологічних культур із заходу або їх формування під західними впливами. Серед таких культур можна назвати свідерську, яніславіцьку, лінійно-стрічкової кераміки, німанську (за Г. Охріменком – волинську неолітичну), лендельську, лійчастих кубків, кулястих амфор, тшинецьку, лужицьку, пшеворську, вельбарську. Впродовж цього періоду Волинь була крайньою межею поширення південних (трипільської, черняхівської) та північних (милоградської) культур. Її територія входила до складу культур шнурової кераміки (городоцько-здовбицька, стжижовська), тут існували порівняно невеликі за територією культури або групи (висоцька, лежницька, могилянська, зубрицька) [48].

Не можна обійти й хоча б кількома словами охарактеризувати синхронну черняхівській культурі ще так звану київську культуру, підґрунтям якої безпосередньо виступають пізньозарубинецькі старожитності Подніпров'я [36, с. 50–59]. Датується київська культура від кінця II – початку III до середини V ст. н. е. Слід зауважити, що на відміну від черняхівської культури, яка являла собою здебільшого соціально-економічну і політичну, аніж етнічну спільноту, остання була самобутньою та монолітною й не піддавалася, на думку дослідникам, якимось значним провінційно-римським впливам. Більше того, досить велика частина як вітчизняних, так і європейських дослідників слов'янських

старожитностей вбачають у ній єдине джерело – витoki всіх слов'янських культур раннього середньовіччя [42].

Пам'ятки київської культури широко відомі в Подесенні та Посейм'ї, а також у верхів'ях Сули, Псла, Ворскли й Сіверського Дінця. На Правобережжі Дніпра ці пам'ятки охоплюють територію від Могильова на півночі до Канева на півдні [1, с. 57].

Південними сусідами черняхівської культури були племена культури карпатських курганів. Вони повністю займали територію Передкарпаття і південно-східної частини Карпат. У них простежуються два різних етнічних елементи – гето-дакійський і слов'янський. У процесі розвитку гето-дакійські ознаки поступово щезають і чіткіше проступають слов'янські риси. У другій половині I тис. н. е. на Закарпатті продовжує свій розвиток слов'янське населення – празька культура.

Поява празької культури на Закарпатті стала результатом руху слов'янських племен через карпатські перевали із території межиріччя Дністра і Дніпра. Закарпаття було під впливом слов'ян і в наступні періоди, оскільки її заселяли племена – носії культури типу Луки-Райковецької. Найранніші пам'ятки празької культури знайдені в досить обмеженому регіоні межиріччя Дністра і Прута [46].

Таким чином, з завершенням процесу загальнослов'янського етногенезу в середині I тис. н. е., розпочинається нова сторінка історії – власне історія слов'янських народів, що в свою чергу є етногенезом східних, західних і південних слов'ян [47, с. 174].

Погляди вчених на питання походження слов'ян можна звести до трьох основних напрямів:

- 1) східні слов'яни є автохтонним населенням Східної Європи;
- 2) східні слов'яни є пізніми пришельцями на землі Східної Європи;
- 3) східні слов'яни є автохтонним населенням, але в процесі історичного розвитку з тих або інших причин залишали свою основну територію [2, с. 6].

Про східних слов'ян – антів та склавинів свідчили Йордан, Прокопій Кесарійський, а також інші римсько-візантійські автори. Так, свідчення Прокопія з Кесарії містяться в його творі «Війна з готами». Оскільки Прокопій стояв близько до двору візантійського імператора Юстиніана (527–565 рр.), він описав військові походи антів на Візантію, а також подав свідчення про їх побут і суспільний лад [71, с. 297–298]. Анти, за його даними, займали регіони на схід від склавинів та на північ від утігурів, між Дніпром і Дністром, що також знаходить своє підтвердження в археологічних матеріалах.

На думку авторитетних учених-славістів, на території України склавини та анти представлені, зокрема, археологічними пам'ятками празької та пеньківської культур VI(V)–VII ст. [64, с. 106]. Ось як Прокопій описує місцезнаходження антів: «Народи, які тут живуть, в давнину називались кіммерійцями, тепер зветься утігурами. Далі на північ від них (утігурів) займають землі незліченні племена антів». При цьому Прокопій Кесарійський підкреслює, що «...рівним чином в обох щойно названих варварських племен (склавинів і антів) все життя і закони однакові... У тих і других одна й та ж мова, варварська, і зовнішнім виглядом вони не відрізняються один від одного» [71, с. 297].

Прокопій також згадує спорів. За прямим свідченням хроніста це – спільна назва антів і склавинів: «І колись навіть ім'я у склавинів та антів було одне й те ж. В старожитності обидва ці племені називали спорами, думаю тому, що вони жили, займаючи країну «спораден», окремими оселями. Тому-то і землі ним треба займати багато» [71, с. 298]. М. Брайчевський вбачає тут у терміні «спораден» значення розсіяно й робить головний і важливий висновок: територія спорів це не що інше, як область черняхівської культури [23, с. 117].

На думку І. Бойка, першою вдалою спробою праукраїнців створити власну державу з організованим військом та участю населення в політичному житті була саме держава Антів, яка утворилася на території України у межиріччі Дністра і Дніпра наприкінці IV століття та існувала до початку VII століття Антську державу ще називали «Антським царством» (Regnum Antorum) або «Антською

землею». Власне антів-слов'ян дослідники вважають першими достовірними предками українців [3, с. 76].

Останню згадку про антські племена залишив Фіофілат Сімокатта, що жив у першій половині VII ст. У його творі «Історія» описуються події під час так званих аваро-антських війн за часів правління візантійського імператора Маврикія (582–602), зокрема, коли анти потерпіли поразку [62, с. 253–256]. Після цього назва «анти» зникає зі сторінок історичних хронік. Цілком очевидно, що анти не могли бути повністю знищені аварами, а найімовірніше змішалися зі склавинами – своїми сусідами-родичами й прийняли пізніше загальну назву слов'ян.

Надзвичайно цінними є свідчення, які дійшли до нас від готського історика Йордана, що написав знамениту «Гетику»: «На північ, починаючи від місця зародження ріки Вістули (Вісли), на безмежних просторах розташувалось багатолюдне плем'я венедів. Хоч їх найменування тепер змінюються відповідно до різних родів та місцевостей, все ж переважно вони називаються склавинами та антами... Анти, сильніші із них, поширюються від Данастра до Данапра, там, де Понтійське море утворює вигин» [37, с. 71–72]. Що ж до природних умов, то він пише, що болота й ліси заміняють їм міста.

А, скажімо, за даними Маврикія Стратега, згадані племена займали суміжні регіони: «Місцевості, зайняті склавинами та антами, розташовані вздовж рік, і вони так співвідносяться між собою, що між ними немає такої великої відстані, щоб про неї варто було згадувати. Племена склавинів та антів подібні за своїм способом життя, за своїми звичаями, своєю любов'ю до волі. Їх ніяким чином не можна схилити до рабства» [62, с. 256].

У цей період міцно утверджується матеріальна культура слов'ян як хліборобів і племен автохтонних, що здавна проживали на опанованих ними землях між Дніпром і Дністром аж до Карпат.

Таким чином можемо підсумувати, що перші згадки про населення територій українських земель свідчать про появу на них різноманітних культур як то (липецька, черняхівська, зарубинецька) які були попередниками слов'ян,

займалися землеробством. Разом з тим більшість дослідників вказує на буферний характер українських територій, що стали «магістральними» для переміщення величезних мас різноманітних етнічних та племінних груп. Цим самим підкреслюючи складність умов в яких формувався слов'янський етнічний склад. А також фактично визначаючи характер подальшого співіснування землеробсько-осілих слов'янських племен із кочовими племенами Степу, які починаючи із великого переселення народів активно впливали та взаємодіяли, в більшості випадків військовим шляхом, на слов'янське населення.

2.2 Етнополітична карта Південно-Східної Європи в VI – на початку IX ст.

Раннє середньовіччя стало переломовою епохою в історії континенту і, зокрема, в історії слов'янства, оскільки Велике переселення народів і велика міграція слов'ян на початку середньовічної доби істотно змінили європейську етнополітичну карту, що, своєю чергою, спричинило зміни в географії міжнародних економічних зв'язків та транснаціональних торговельних шляхів, як також у географії урбанізаційних процесів. Важливу роль у всіх цих процесах, у зародженні і становленні ранньосередньовічних міст, які, врешті, всебічно вплинули на подальший розвиток європейської історії, ставши імпульсом для зміцнення державності, піднесення економіки й розвитку культури, відіграли слов'яни.

Наступний період V–VII ст. відзначається в історії слов'ян як доленосний, з яким тісно пов'язане велике розселення слов'янських племен, що на півдні сягнуло Балкан, а на заході – межиріччя Одри та Ельби й аж до Балтійського узбережжя.

Ранній етап історії східних слов'ян збігається з часом «великого переселення народів», яке значною мірою захопило Південно-Східну Європу.

І. Шараневич писав: «Як азійський кочовий народ гунів своїм походом дав перший поштовх до загального переселення германських народів на південь і захід, так і авари, булгари та хозари змушували слов'ян до VIII ст. залишати свої

домівки на території північно-східної Європи та переселятися західніше і південніше [81, с. 3].

Автори колективної монографії «Україна й українство» пишуть, що вже у VI–VII ст. н. е. слов'янські старожитності поділяються на чотири різні культурні групи (колочинську, пеньківську, пражько-корчацьку і дзедзіцьку культури). Перші три виникають уже у V ст. н. е. на території України і заходять в деякі пограничні області Білорусії і Росії, а дзедзіцька група – в Середній і Північній Польщі, але не раніше VI ст. [70]

Відомо, що між Нижнім Дніпром і Дністром, у басейнах Дністра і Пруту, а також у Прикарпатті, антська пражько-пеньковська культура поступово трансформується в слов'янську культуру VIII–IX ст. типу Луки-Райковецької.

Тут, на колишній антській території, «Повість минулих літ» вміщує три племені – хорватів, тиверців та уличів. Східнослов'янські хорвати були залишками великого праслов'янського об'єднання, і відомо, що вони брали участь у поході князя Олега на Візантію в 907 р. Тоді вони мешкали в районі Верхнього Дністра [21, с. 26].

Називає літописець й інші слов'янські народи або племена: «Слов'яни, прийшовши, сіли по Дніпру і назвалися полянами, а інші – древлянами, бо осіли в лісах; а другі сіли межі Прип'яттю і Двіною і назвалися дреговичами» [54].

Локалізовані також інші східнослов'янські племена – полочани, ільменські словени, сіверяни, кривичі, бужани («а потім же волиняни»), розповідається про дулібів, які за часів цесаря Іраклія (початок VII ст.) зазнали насильства від обрив, про радимичів і в'ятичів, котрі нібито походили від ляхів, про уличів і тиверців. Словени названі новгородцями.

Одне ж плем'я, можливо, подане під трьома назвами: «Дуліби тоді жили по Бугу, де нині волиняни», тобто бужани. Літописна версія розселення слов'янських племен і народів, хоча і не в усьому ймовірна, у багатьох випадках підтверджена пізнішими науковими дослідженнями [24, с. 47].

Розвиток слов'янських племен у час їх великого розселення і в наступні століття відбувався за однаковими або близькими історичними законами. І якщо

на лівому березі Вісли або на південь від Карпат у VI–X ст. на основі племінних союзів народжувалися різні слов'янські етноси, і цього ніхто не заперечує, то дивує потяг об'єднати всі численні східнослов'янські племена та їхні союзи з різними археологічними культурами в одну етнічну групу. У світлі нових археологічних матеріалів та кореляції з ними писемних і лінгвістичних джерел, такої єдиної східнослов'янської групи не існувало [70, с. 128].

Дослідник Я. Пастернак звертає увагу, що з VIII ст. ми не маємо жодних відомостей про батьківщину слов'ян і тільки т. зв. Анонім Баварський у своєму «Описі городів і племен на північ від Дунаю» написаному в половині IX стол. в Регенсбурзі (?) говорить про землю Зеруянів. Який край треба розуміти під «землею зеруянів», справа ще не вирішена між дослідниками. П. Шафарик бачив у ній т. зв. Білу Сербію, яку він клав і на північ від Карпат, десь від Східної Галичини аж по Лабу на заході. За цим же племенем висловився тепер Т. Левицький, який локалізує згадану Білу Сербію на терені північної Польщі та С. Г. Кросс, Первольф і Кралічек бачили в цьому перекручену назву Сарматії, руське літописне плем'я сіверян мали на думці Г. Ловмянський, Р. Керсньовський і К. Тименецький [50].

Дуже важливо, що Середнє Подніпров'я майже упродовж всього археологічного періоду історії, тобто до періоду Київської Русі, було густонаселеною територією.

Автори «Етнографії українців» пишуть, що вже до Київської держави під впливом розвитку продуктивних сил та демографічного зростання, коли густина населення досягла 10 осіб на 1 км², а племінні союзи в пошуках нової батьківщини максимально використовували для власного зміцнення і консолідації військово-політичний конвергентний фактор, із загальнослов'янської племінної спільноти стали формуватися нові великі і самостійні етносів-народи [24, с. 53].

В той же час, літописні східнослов'янські племена не слід розглядати як племена-етноси або субетноси. Етнічна диференціація східних слов'ян, яка відбувалася з середини I тис. н. е. і завершилась десь у VIII–X ст. під дією

географічних, ймовірно, і ландшафтних факторів, а також дивергентних ірано-слов'янських чи також ірано-дако-слов'янських контактів на півдні, балто-слов'янських – на півночі, балто-фіннослов'янських – на півночі та північному сході, привела до формування трьох етнічних слов'янських масивів – протоукраїнського, протобілоруського та проторосійського.

Надзвичайно цікавим питанням є кліматичні умови, які, безумовно, впливали на розселенські процеси. Найбільш ранні повідомлення про клімат у Центрально-Східній Європі у добу середньовіччя знаходимо у візантійських джерелах VIII–IX ст., зокрема у житіях Георгія Амастридського і Стефана Сурозького, у творах патріарха Фотія. У них згадуються аномально холодні зими у північно-західному Причорномор'ї. На цю особливість клімату Центрально-Східної Європи звертав увагу візантійський імператор Костянтин Багрянородний, який у праці «Про управління імперією», описуючи торговельний шлях «з варяг у греки», вказував, що через холод лід на Дніпрі танув аж у квітні.

Арабські автори Ібн-Фадлан, Аль-Бекрі, Ібн-Даста також писали про холодні зими і часті грози у землях, де жили слов'яни. Східних людей, звиклих до спеки і посухи, вражали замерзлі річки і колодязі, а клімат видавався неймовірно холодним. Так, Ібн-Даста, описуючи розташовану на північ від печенігів країну слов'ян, відзначав, що «земля слов'ян є лісиста рівнина; в лісах вони і живуть... Холод буває до того сильний, що кожен з них викопує собі в землі різновид землянки» [82, с. 34].

Отже, V–VI ст. є одними із найбільш доленосних у історії слов'ян, адже саме тоді відбувалося їх розселення. До утворення держави Русі-України на території нашої держави (у сучасних її кордонах) проживали такі союзи племен, як: хорвати, тиверці, уличі, древляни, поляни, сіверяни, волиняни (дуліби).

В той же час, на думку дослідників, ці зазначені літописні східнослов'янські племена не варто розглядати як окремі етноси чи субетноси. Але варто підкреслити, що дослідження слов'янських середньовічних культур дає нам можливість простежити не тільки етнокультурні процеси і подальший

розвиток слов'ян, але й одночасно відкриває шлях до розуміння цих процесів у Південно-Східній Європі у другій половині I тис. н. е.

РОЗДІЛ III. УКРАЇНСЬКІ НАЦІОНАЛЬНІ ТЕРИТОРІЇ НА МЕЖІ ПРОТИСТОЯННЯ СЛОВ'ЯН ТА СТЕПУ – IX–XIII СТОЛІТТЯ

3.1 Просторово-територіальні межі Київської держави у IX–XIII ст.

В історії українського державотворення вагоме місце займає Києво-Руська держава, яка була тим фундаментом, з якого і розпочалася історія Української держави.

О. Щодра зазначає, що писемні джерела вперше фіксують політичне об'єднання Русь наприкінці VIII – в першій половині IX ст. у зв'язку з її військовими, дипломатичними і торговельними контактами з Візантією. Оскільки в добу раннього середньовіччя міста Причорномор'я були важливими осередками світової торгівлі з центром у Константинополі, руси проявляли до них посиленій інтерес [82, с. 116].

В той же час П. Толочко пише, що вперше назва «Русь» зустрічається в арабській літературі і належить середньоазіатському вченому IX ст. ал Хорезмі. У своєму географічному творі «Книга картин землі», написаному між 836 і 847 рр., він згадує ріку Друс (Данапрос — Дніпро), яка бере початок з Руської гори (Джабал-Рус) [65].

Твір невідомого автора IX ст. «Худуд-ал-Алам» повідомляє, що «країна русів знаходиться між горою печенігів на сході, рікою Руютою на півдні і слов'янами на заході. Царя їхнього звать хакан русів».

На думку дослідника М. Кордуби, Русь існувала вже наприкінці VIII ст., а не в IX ст.

Уже першій половині IX ст., задовго до походів київського князя Аскольда проти Візантії, існувало політичне об'єднання Русь, яке брало активну участь у міжнародній торгівлі. Русів добре знали у причорноморських провінціях імперії і в Хозарії, а також у Константинополі, де у 838 р. руське посольство приймав імператор Філофей [82, с. 118].

Не менш важливим, і, почасти, дискусійним для нас залишається географічний, а отже, й етнополітичний обшир Руської землі. Чи це були території довкола Києва, все володіння київських князів, чи щось іще?

Дослідники «Повісті минулих літ» давно завважили, що для літописця Руська земля існує у двох сенсах: широкому і вузькому. У вузькому сенсі – це родові володіння київських князів, Київщина, Чернігівщина та Переяславщина. Руська земля у широкому сенсі охоплювала найвіддаленіші регіони, все, підвладне Києву [8].

На сьогодні найбільш переконливою є версія про розташування Русі уже на початку свого формування, наприкінці VIII – в першій половині IX ст., у Середньому Подніпров'ї. При цьому руські правителі намагалися тримати під постійним контролем гирло Дніпра, а також міжнародні торговельні шляхи, зокрема на території Кримського півострова, де вони створювали свої опорні пункти. Про присутність русів у східному Криму у IX ст. свідчить назва візантійської колонії на березі Керченської протоки – (руський Корчев, тепер м. Керч) [82, с. 121].

Політичним центром Руської держави упродовж усієї її історії був Київ, а її територіальним ядром – Середнє Подніпров'я. Згідно з літописними джерелами, до складу початкової Русі не входили землі в'ятичів, радимичів, кривичів, словен. Ще у XII ст. літописець писав про поїздки князів і духовенства з Новгороду і Ростова в Русь, коли йшлося про відвідини Києва, Чернігова або Переяслава. Це означає, що навіть у той час Новгородська і Ростовська землі Руссю не вважалися. Вони, як і інші території, приєднані до Києва внаслідок експансії його правителів, були провінціями Руської імперії. Вона включала до свого складу всі східнослов'янські племена і близько 20 неслов'янських народів, насамперед угро-фінських: чудь, мерю, весь, мурому, черемис, мордву, пермь, ям, голядь, корсь, ліб, норому, а також литву, зімеголу та інші [72, с. 14].

На початку XI ст. тьмутараканський князь Мстислав Володимирович приєднав до Русі північнокавказькі племена ясів і косогів. Величезна територія, утворена шляхом військової експансії, на якій проживало поліетнічне і залежне від Києва населення, дають підстави стверджувати, що на той час Русь була однією із найбільших середньовічних імперій.

Формування державної території Русі в основному завершилося наприкінці X – на початку XI ст. У середині XI ст. територія Київської держави була найбільшою – її периметр сягав 7 тис. км. Русь простягалася від басейну Вісли – на заході до Ками і Печори – на сході, від Чорного моря – на півдні до Білого моря і Льодовитого океану – на півночі. Більшу половину її території займали рідко заселені лісові райони східноєвропейської Півночі.

Кордони Руської держави не були постійними – вони змінювалися впродовж усього періоду її існування. Особливо це стосується південних і південно-східних рубежів, які межували зі степом: саме вони зазнавали найбільших змін. Так, після розгрому Хозарського каганату в другій половині X ст., кордон Русі значно змістився на південний схід, оскільки до її складу увійшла частина території каганату, на якій було утворено Тьмутараканське князівство [71, с. 56].

Згідно з домінуючою в історіографії XIX–XX ст. версією, воно охоплювало землі в нижній течії Кубані, Керченський півострів і східну частину Кримського півострова. Його центром було місто Тьмутаракань, засноване в гирлі Кубані на Таманському півострові, на місці колишньої грецької колонії Гормонасси. В період хозарського панування місто називалося Тумен Тархан. У візантійських джерелах VII–IX ст. воно згадується як Таматарха. З кінця IX ст. слов'яни, які заселили Таманський півострів, почали називати його Тамантаркан. У XII ст. землі у гирлі Кубані потрапили під контроль Візантії, і колишня Таматарха була перейменована у візантійську Мотроху. У XIII ст. місто населяли здебільшого половці, згодом тут з'явилися татари, а у XV ст. – генуезці.

У другій половині XI – на початку XIII ст. нові міські центри виникали переважно в центральних районах Руської держави. Швидко розбудовувалися міста також на південно-західних землях – Волинській і Галицькій, особливо на західних рубежах князівств, що пояснюється намаганням руських правителів чіткіше окреслити державний кордон Русі. Саме тоді були засновані міста Дорогобуж, Дубен, Острог, Теробовль, Воїнь та ін. Більшість названих у

літописах городів була укріпленими поселеннями, справжніх міст – центрів ремесла і торгівлі налічувалося не більше 100.

З середини XI ст. відносна єдність Руської держави почала поступово руйнуватися, утворилися перші удільні князівства, закріплені за певними гілками династії Рюриковичів. Уже наприкінці X ст. перший – Полоцький уділ – виділив для свого сина князь Володимир Великий. За заповітом Ярослава Мудрого, в окремі уділи були виокремлені Чернігівське і Переяславське князівства, закріплені за його синами Святославом і Всеволодом. Наприкінці XI ст. на Любецькому з'їзді князі Ростиславовичі домоглися визнання своїх прав на захоплені раніше Галицькі землі [73, с. 81].

У середині–другій половині XII ст. Русь остаточно розпалася: із адміністративно-територіальних одиниць Руської імперії окремі землі–князівства перетворилися на окремі самостійні держави, подібні до західноєвропейських королівств. На території України постали Галицьке, Волинське, Чернігівське, Переяславське та Київське князівства. У Північно-Східній Європі (на території сучасної Росії) – Смоленське, Ростовсько-Суздальське, Муромсько-Рязанське князівства та Новгородська республіка, на території Білорусії – Полоцьке князівство. Розпад удільних князівств продовжувався й у XIII ст., оскільки разом із розростанням місцевих правлячих династій виникали нові дрібніші уділи.

Варто підкреслити, що Київська, Переяславська, Чернігово-Сіверська, Подільська, Волинська й Галицька землі, а також Північна Буковина і Закарпаття стали тією етнічною територією, на якій формувалася українська народність. У літописній оповіді про смерть переяславського князя (від 1187 р.) вперше вживається назва Україна щодо значної території Подніпров'я. «Україна» з кінця XII ст. в літописах вживалася паралельно з назвами «Русь», «Руська земля», поширюючись на інші землі Південно-Західної Русі [24].

Що ж до природних умов, то вплив людини на природу лісостепу став відчутним уже у часи Київської Русі. Такі її землі як Галицька, Волинська, Київська, Чернігівська розташовувалися частково у лісовій, а частково у

лісостеповій зонах; лісостеповий ландшафт повністю охоплював тільки Переяславщину. За свідченнями писемних джерел, у XIII ст. його північна межа проходила на відстані дводенного переходу на північ від Києва. Між річками Рось і Стугна знаходилося велике (5 тис. км²) Перепетове поле. У цей час «полем» називали степ у лісостеповій і степовій зонах та порослі травною галявини – у лісовій.

У часи Київської Русі фауна лісостепової зони була багата і складалася з хижаків (куниця, тхір, горностаї, видра, борсук, лисиця, вовк, ведмідь), гризунів (бобер, білка, байбак, хом'як тощо), копитних (лось, олень, тур, кабан, дикий кінь – тарпан). У літописах не згадуються зубри, які не були рідкістю в лісостеповій зоні: так, за інформацією візантійських джерел на них полював племінник візантійського імператора Мануїла Комнина Андронік Комнин під час свого перебування у галицького князя Ярослава Осмомисла. У писемних джерелах мало інформації про птахів, згадуються лише лебеді, гуси, глухарі, тетереви і кучерявий пелікан, на яких полювали [82, с. 39].

Про багатства цих земель знаходимо відомості і у польських джерелах. Так, Шимон Старовольський писав: «Цілий цей взагалі край плодів, дичини, худоби, риби та меду чисельність нескінчену має, особливо на Поділлі, де з кушів та інших добрих духмяних трав і квіток бджолами збирається...» [5, с. 49].

Отже, наприкінці VIII – на поч. IX ст. у Середньому Подніпров'ї формується ядро нової держави – Русі-України. Саме до цього періоду відносять найперші згадки у іноземних джерелах про контакти із русами, які носили в першу чергу не дипломатичний, а торговий та військовий характер.

Щоправда, територіальні межі держави викликають певні суперечності. Навіть у «Повісті минулих літ» відображено дві точки зору: а) руська земля – Київщина, Чернігівщина та Переяславщина; б) усі території, на які почала поширюватися влада київського князя.

Звісно, що протягом часу територія держави розширювалася, а її формування завершилося наприкінці X – на поч. XI ст.

3.2 Формування території і межі Галицько-Волинської держави

Хоча процес перетворення уділів на окремі державні утворення розпочався ще за Ярославичів, проте лише в середині XII ст. вони дозріли до статусу незалежних чи напівзалежних держав – земель-князівств із власними правлячими династіями, вже не в першому поколінні пов'язаними з цими територіями, із власного розгалуженою системою міст, зі складним політико-адміністративним устроєм та церковною інфраструктурою на чолі з хоч і залежним від Києва, але окремим єпископом [58, с. 22].

Одну із найважливіших ролей серед них відіграли Галицьке та Волинське князівства, які згодом було об'єднано у одну державу.

Галицько-Волинське князівство постало як Українська держава XIII ст., як спадкоємець не тільки державницьких традицій Києва, а й носій основних рис княжого суспільства з більш яскраво вираженим етнічним забарвленням.

Говорячи про територіальні межі цієї держави варто, перш за все, звернути увагу на формування території обох князівств.

Галицька земля сформувалася на базі хорватських і тиверських князівств, завойованих свого часу Володимиром Святославичем. Окремі її волості збереглися, напевно, ще з часів племінних князівств, і були реставровані при Ростиславичах. Галицька земля складалася з Перемишельської, Звенигородської, Теробовельської, Галицької і Дністровсько-Бирладської волостей, на територіях яких періодично виникали уділи.

Північний кордон землі проходила по вододілу басейнів Дністра і Прип'яті. На заході від Любачева кордон з Польською державою перетинав р. Вепр, простягався на 15–30 км на захід від Вепру, далі в південно-західному напрямку через ріки Сян та Віслук і до р. Яселці в Карпатах, де він змикався з угорськими кордонами.

Західний кордон Галицької землі був західним кордоном Перемишльської волості, яка займала територію від цього кордону до Верещиці, Дністра і басейну Свічі на сході, на півночі межувала з Белзьким князівством, а на півдні доходила до Карпат [6, с. 59].

Що ж до Волинського князівства, то процес утворення Волинської землі з центром у місті Володимир розпочався ще в роки правління Володимира Святославича на рубежі X–XI ст., проте певну самостійність вона здобула лише в другій половині XII ст., а її територія зазнавала значних змін ще й у наступному XIII ст.

Створена на початку XI ст. географічно строката Волинська волость включала землі майбутніх Перемишльського, Звенигородського та Тереховського князівств у Подністров'ї, до її складу входила Східна Волинь – межиріччя Случі та Горині, що пізніше дістало назву Погорина [58, с. 28].

Кордони Волинської землі, які вже до 1132 р. були сформованими, істотних змін до монгольської навали не зазнали. Від замку Візна на р. Нарев кордон Волині йшов по нижній і середній течіях р. Нарев, повз м. Сурож, далі по р. Орля, лівій притоці Нарева, на якій лежало м. Бельськ, і р. Нурець, повз м. Брянськ, до її впадіння у Західний Буг. Від Дорогичина до Берестя кордон йшов по Західному Бугу. Територію між ними прикривало м. Мельник. По Бугу, межа, ймовірно, йшла до боліт в районі Володави, в гирлі якої була розташована однойменна фортеця, а у верхів'ях – фортеця Андріїв. Далі, на південь, знаходилося м. Верещин, від якого границя йшла західніше Угровська і Холма по р. Вепр. Природньою межею Галицької і Волинської земель був вододіл між басейнами Дністра і Прип'яті.

Галицько-Волинське князівство виникло в результаті об'єднання Галицького князівства з Волинським, яке здійснив Роман Мстиславич 1199 р. Кордон між Галичиною і Волиню залишав по галицькій стороні міста Любачів, Львів, Голі Гори, Пліснеськ, а по волинській – Белз, Бужськ, Крем'янець, Збараж, Тихомль. В такому приблизно вигляді він зберігся також у XV–XVIII ст. як межа Белзького і Волинського воєводств з Руським.

Після об'єднання Галичини й Волині Роман Мстиславич зайняв Київ, завдавши поразки володимиро-суздальським князям. За його князювання під одну руку потрапили всі князівства української землі, за винятком Чернігівського, – Київське, Переяславське, Галицьке та Волинське. За розмірами

держава Романа Мстиславича не поступалася державі Фрідріха Барбаросси. Велика територіальна площа держави потребувала надійного захисту її кордонів, зокрема від половецьких орд.

І. Крип'якевич пише, що землі, які в кінці XII ст. утворили Галицько-Волинське князівство, простягалися в басейнах рік Сяну, Верхнього Дністра та Західного Бугу. На південному заході ця територія мала природну межу – гори Карпати. Високий, вкритий пущами, малодоступний та рідко заселений карпатський вал становив перешкоду для комунікації та відділяв північне Підкарпаття від південного Закарпаття – стародавньої східнослов'янської землі, загарбаної Угорським королівством. Галицько-волинські князі, з однієї сторони, а угорські королі – з другої, вважали «Гору» (так тоді називали Карпати) за постійний кордон між своїми державами [35, с. 5].

Територія князівства значно збільшилася протягом XIII ст. та за часів наступників Данила Романовича. Зокрема, до князівства було приєднано землі Люблянщини та Транскарпаття. Певний час галицько-волинський князь керував також землями Литви [28, с. 122].

Львівське королівство – під цією назвою описано Галицько-Волинську державу (держава Романовичів) у «Книзі знань про всі королівства, землі й володіння, які є в світі». «Книга знань про всі королівства, землі й володіння, що є в світі» – географічний трактат, датований 1340-ми роками.

У цій праці невідомий автор описує міста та країни, в яких побував. До Королівства Львів він приходить із Польського королівства: «Залишивши Польське королівство, я прибув до Королівства Львів, яке німці називають Лемберг і в якому є 5 великих міст. Перше називається Львів, друге – Київ, інше – Володимир, інше – Пінськ, інше – Сівер. Відомо, що Королівство Львів межує з країною Романією і з Королівством Алеманія. Король того Львова має зелений прапор з червоним хрестом .....» [28, с. 130].

Інформація про існування в Львівському Королівстві 5 великих міст (зокрема, Києва й особливо Сівера) може насторожити дослідника. Постає питання, чи справді ці міста й території входили до королівства? Ще

М. Грушевський припускав, що влада Романовичів могла поширюватися на Київ і Сівер приблизно в кінці XIII – на початку XIV століть. Пізніше до цієї думки прийшли ряд інших дослідників (зокрема, Ставинський і Олена Русина), що також не користувалися цим документом.

Що ж до природніх умов, то Галицька та Волинська землі X – середини XIV ст. лежали у степовій та лісостеповій зонах. Рівнини тут були вкриті як травою, так і лісом. Безлісі рівнини називалися «полем». Так, наприклад, названо рівнину, що була довкола гори, на якій князь Данило збудував місто Холм [15, с. 61].

Згадок про ліси на території Галицько-Волинської держави у писемних джерелах віднаходиться небагато. Географія розташування лісів, відображена в літописних свідченнях, виглядає достатньо скромно й, звісно, ніяк не відповідає їх справжньому станові, оскільки, звично для того часу, лісові масиви покривали значну частину території. Проте з різних причин літописний виклад лише декількома скромними штрихами та цілком принагідно торкнувся цього важливого історичного явища. 1235 р. під час походу до чернігівських земель король Данило Романович, перебуваючи в обложеному прийшлими половцями Києві, за свідченням літописця, «хоташе изиити домови лѣсною страною». Очевидно, малися на увазі, насамперед, ліси в найближчій околиці самого міста, а також Волинське або Мале Полісся, але докладнішого маршруту в джерелі, де зафіксовано тільки намір, не вказано. Можна лише здогадуватися, що далі це мав бути звичний шлях із Києва до Володимира [16, с. 86].

Про густоту заселення краю в той період також не збереглося ніяких точних даних. Князі проводили деколи переписи населення. Так, після нападу татар 1286–1287 рр. Лев Данилович «полічив, скільки людей загинуло в його землі; скільки їх спіймано, побито або скільки за божею волею померло – півтринадцяти тисячі» [38]. Але матеріали таких переписів не збереглися. Найранніший список міст Волині і Галичини вміщено у Воскресенському літописі другої половини XIV ст., але він далеко неповний.

Отже, Кордони Галицько-Волинської держави, як будь-якої іншої середньовічної держави, в різні періоди її існування не були незмінними, хоча загалом на багатьох ділянках залишалися стабільними ще з часів племінних князівств і збереглися в пізнішому часі, трансформувались у межі староств.

Території Галицько-Волинської простягалися в басейнах рік Сяну, Верхнього Дністра та Західного Бугу. Територія князівства значно збільшилася протягом XIII ст. та за часів наступників Данила Романовича. Зокрема, до князівства було приєднано землі Люблянщини та Транскарпаття.

3.3 Кочовики південноруського степу за доби розвинутого Середньовіччя

Особливою рисою історичного буття Русі стали її взаємини зі степовим та лісостеповим населенням Північного Причорномор'я. Від успішної реалізації степової політики залежала не тільки безпека південних регіонів, а й стабільність взаємин з Кримом, Візантійською імперією, Кавказом.

Говорячи про степову політику періоду раннього Середньовіччя, не можна оминати, насамперед, так званої хозарської проблеми.

Першим кочовим народом, з яким східні слов'яни систематично стикалися чи знаходилися у постійному культурному контакті, були хозари. Хозарський каганат контролював торгівлю у своєму регіоні, відігравав значну роль у міжнародних справах та частково перешкоджав проникненню ісламу з Кавказу на північ. Така ситуація створювала культурно-релігійну толерантність та високий рівень взаємосприйняття.

У IX столітті в долині між Волгою та Доном, де вони найбільше зближуються, був збудований Саркел. Слов'янам-русам він відомий під назвою Біла Вежа. Така широка мережа міст-укріплень, які були також і торговельними центрами, свідчить про те, що в хозар зосереджувалася велика торгівля з Азією та Східною Європою. Крім продукції збуту, що великими потоками перетікала через Волзьку Булгарію, хозари отримували різноманітні товари з Подніпров'я та Подесення через води Дону та Сіверського Дінця. Хозари мало займалися міськими промислами.

Головним джерелом збагачення їхньої верхівки та військово-феодальної знаті була обмінна торгівля, бариші від якої діставалися купцям, а ті в свою чергу сплачували мито в казну держави. Велике військо каганату утримувалося за рахунок данини, яку збирали хозари з багатьох підкорених чи залежних племен і народів [63, с. 373].

Безпосередні зносини у хозар були з Візантією, Кримом та Іраном. Не дивлячись на наявні широкі торговельні й політичні зв'язки з культурними державами, все ж переважна більшість населення каганату хозар залишалася напівкочовиками. Хозари жили зимою в містах, а з настанням весни вони виходили в степи на свої кочів'я, поля, виноградники та сади й займалися до глибокої осені польовими роботами. Великі площі земель і менші наділи, що лежали поза містами, були розмежовані на вотчини багатих і знатних осіб та на невеликі наділи простих трудівників. Прибутки феодальної знаті від сільського господарства доповнювали великі багатства, здобуті від данини з сусідніх племен [69, с. 27].

Для підкорення інших народів та оборони своїх кордонів Хозарський каганат, крім гвардії кагана й царського двору, утримував значні військові сили, на озброєнні яких були луки зі стрілами, списи та шаблі. Частина війська в хозар складалася з найманих військових загонів. Вояки, які втікали з поля битви, каралися стратою. Все, що здобувалося на війні, звозилося до купи в одне місце і згодом ділилося. Спочатку вибирали з награбованого краму воєначальники – хакан-бег та його наближені, а те, що залишалося, розподілялося між простими вояками [68, с. 267].

Прибутки хозарського уряду склалися переважно з торговельних митних зборів, від товарів, що прибували на ринки Хозарії, а також з частини данини, яка збиралася натурою або грішми з підкорених племен. До таких хозарських данників, починаючи з VIII ст., належали й деякі східнослов'янські племена, зокрема в'ятичі, сіверяни і, можливо, поляни, про що йдеться в «Повісті минулих літ».

Достеменно відомо тільки одне – до приходу варягів, які заснували у IX ст. Київську державу, слов'яни платили хозарам данину. Про перебування хозарів на землях східних слов'ян свідчать як літописні оповідки так і топонімічні назви.

Приміром, у Києві існувала хозарська колонія. Поблизу Києва, що на північний захід, є село Козаровичі. Ми володіємо також даними про перебування хозар у Чернігово-Сіверській землі. Про це свідчать назви поселень, які збереглися до наших днів у межах Чернігівщини. Біля верхів'я Остра відоме село Біловеж, що явно збігається з назвою хозарського укріплення на Дону Біла Вежа. На шляху від Носівки до Козельця розташоване село Козари.

Той факт, що сіверяни платили данину хозарам свідчить літописна оповідка про походи князя Олега на хозар. А на Слобожанщині, зокрема на Харківщині, збереглися сліди перебування хозар у топонімічних назвах. У 8–10-ти кілометрах від Валок, поблизу с. Ков'ягів лежить Хозарське городище; від нього десь у кілометрах трьох є урочище Хозарське. В тридцяти п'яти кілометрах від тих же Валок, що біля р. Березової, існує селище Заказарівка та інші дещо інакше фонетизовані назв [40, с. 37].

В X ст. київський князь Святослав завдав поразки хозарам та знищив каганат. Нічого більше про характер слов'яно-хозарських контактів невідомо.

Однак сила хозарського впливу на Русь була дуже велика – слов'яни навіть користувалися титулом «каган», про що згадано в Берлінських анналах, у «Слові про закон і благодать» Іларіона та навіть у «Слові о полку Ігоревім». Це – єдиний випадок запозичення тюркського кочового титулу некочовим народом [21, с. 21].

Значно менш дослідженим є питання перебування на території сучасної України та взаємовідносини із місцевими населеннями ще одних кочовиків – угрів. Перебування угрів у Києві та його околицях засвідчено староруським літописом під 898 роком, де повідомляється, що угри стояли табором біля стін Києва («стажа вежами»), а згодом рушили в напрямку Карпат. Захопивши землі волохів й осівши там, вони воювали з греками, моравами й чехами, а потому утворили свою державу.

Втім, пересування угрів було вимушеним. Його безпосередньою причиною стала навала інших войовничих племен, що йшли буквально слідом, та про яких тогочасні слов'янські джерела сповістили своїх західних сусідів, називаючи їх печенігами.

Серед народів Степу печеніги були одними з найнебезпечніших ворогів Київської Русі. Історія їх більш ніж сторічного «сусідства» відображена у руських, візантійських та арабських письмових джерелах.

У IX ст. печеніги, які мешкали в заволзьких степах, з'явилися на сторінках історичних творів. До цього часу європейська політична географія являла собою дуже неоднорідну агломерацію племен, народів і держав. Їх зовнішній східний кордон проходив, розсікаючи континент з півночі на південь, по Ельбі, верхів'ях Дунаю, Балканах і, поступово вирівнюючись, у IX–X ст. Реально цей кордон поділяв Європу на два різних світи.

Печеніги вперше з'явилися біля південних кордонів Русі у роки княжіння Ігоря. У 915 р. вони уклали з Києвом мир і відкочували до Дунаю, однак уже в 930 р. цю угоду було порушено. З короткого повідомлення літопису «...а Игорь воеваше Печенѣги» - незрозуміло, яка з сторін першою порушила умови миру. Виходячи з візантійських джерел, можна зробити висновок, що в загостренні русько-печенізьких відносин винна насамперед візантійська дипломатія [49, с. 287].

Ось що писав візантійський імператор Костянтин Багрянородний у творі «Про управління імперією» – повчанні сину і спадкоємцю Роману II (959–963) про взаємовідносини росів, печенігів і ромеїв: «Знай, що пачинакіти (печеніги) стали сусідніми і суміжними також росам, і частенько, коли у них нема миру одне з одним, вони грабують Росію, завдають їй значної шкоди [...1 Знай, що і біля царственого цього града (Константинополя) ромеїв, якщо роси не знаходяться в мирі з пачинакітами, вони з'явитися не можуть ні заради війни, ні заради торгівлі, бо коли роси з човнами приходять до річкових порогів і не можуть поминути їх інакше, аніж витягнувши свої човни з річки й

переправивши, несучи на плечах, нападають тоді на них люди цього народу пачинакитів» [69, с. 59].

Про різке загострення відносин Русі і печенігів є декілька згадок у «Повісті временних літ». З приводу цих свідчень необхідно відзначити, що вона в інтерпретації літописця початку XII ст. набула специфічного відображення. Насамперед необхідно відзначити літописну інформацію про конфлікт печенігів з Руссю як досить коротку і з неповним переказом перебігу взаємин слов'ян з кочівниками. Історію русько-печенізьких зіткнень часів Володимира Святославича часто розпочинають від 988 або 989 р., проте є підстави відносити її до раннішого часу. Однозначно, як і розповідь про розіслання синів до різних регіонів, звістка про печенізьку війну і будівництво фортифікацій на півдні є узагальнюючою і стосується подій, які відбувалися упродовж декількох років. «...и реч Володимер: «Се не добро еже мал город около Киева» и нача ставити города по Десне и по Востри и по Трубешеве и по Суле и по Стугне и поча нарубати муже лучьшие от Словен и от Кривичь и от Чюди и от Вятичь и от сих на сели гради. Бе бо рать от Печенег и воюяся с ними и одолая им» [12, с. 112].

О. Прицак, досліджуючи адміністративний поділ держави печенігів пише, що держава печенігів на Україні поділялася на два крила: рангом вище праве крило та рангом нижче – ліве крило; кордоном поміж ними був Дніпро. У кожному крилі було по чотири провінції, які в свою чергу поділялися кожна на 5 округ. Кожна провінція була рангою нижча від попередньої. Населення трьох перших провінцій: першої правобічної, першої лівобічної та другої лівобічної, становило правлячу верству (кангар) [55].

Варто зауважити, що в історії середньовічних кочівників Північного Причорномор'я існує ще й досі багато «білих плям». Серед них найбільш нерозробленими залишаються питання, пов'язані з появою у причорноморських степах торків-огузів. На жаль, брак письмових та археологічних джерел не дозволяє нам бути до кінця впевненими у висвітленні багатьох аспектів даної проблеми.

Нам відомо, що на рубежі X–XI ст. відбувався процес переселення основної маси тюркомовних торків-огузів, відомих також як гузи у мусульманських джерелах та узи – у візантійських авторів, зі степів Прикаспія на захід у причорноморські степи.

Вже в період між 965–985 рр. передові загони торків-огузів могли заселити степи у середній течії Сіверського Дінця, де їх північно-західними сусідами мали стати печеніги, а південними – приазовські «чорні болгари», які могли об'єднатися у військово-політичний союз з печенігами проти своїх сусідів. Сусідство печенігів та «чорних болгар» примусило торків зберігати союз з Руссю, який в 965 р. сприяв падінню Хозарського каганату [4, с. 42].

Про перебування торків саме в середній течії Сіверського Дінця свідчать не лише розкопки курганів, а й чисельні топоніми та гідроніми: річки Тор (Великий Тор, Казенний Торець), Сухий Торець, Кривий Торець, село Торське на річці Жеребець, селища Торський та Торецький на річці Казенний Торець, Торське городище біля міста Слов'янська.

На протязі довшого часу єдиним сусідом, який загрожував безпосередньо південним і східним кордонам Русі були половці. Не перебільшуючи половецької небезпеки, не можна не помічати регулярності половецьких походів і походів князів в степ.

З процесом роздроблення удільним князівствам все важче було організувати оборону своїх границь, що добре ілюструє переполох у Сіверській землі після невдалої виправи Ігоря Святославича в 1185 р. Спроби дипломатичними угодами стримати половецькі напади викликали цілий ряд шлюбів з половецькими принцесами. Але ні угоди, ні шлюби не могли спинити кочовиків, їх штовхали на розбійні напади самі умови існування кочових орд в південному степу.

Що ж до ареалу розселення половців на території України, то О. Прицак пише, що «три головні політичні та економічні центри-резиденції Половців лежали в доріччю Сіверського Донця, б. сьогоднішнього Харкова. Це головна столиця – Шарукань (Чешуєв), та дві побічні столиці: східня Балин та західня

Сугров» [56]. Археологи найшли найбільші скупчення могильників Половецького типу у таких областях: Харківська, Київська та Винницька (по 14 могильників).

Останньою помітною подією в історії Південно-Західної Русі, де роль половців була вагомю, стала битва під Ярославлем 17 серпня 1245. Тоді разом з волинськими полками проти угорців, поляків і військ князя Ростислава виступили і половецькі загони, які першими почали зіткнення із суперниками. Під час тривалої битви вороги Романовичів були повністю розбиті.

У середині XIII ст. фактично завершується доба половців в історії номадів північного Причорномор'я. Половці і в подальшому відігравали певну роль в історії Балкан і Угорщини. Вони стали важливою складовою суспільства монголів Золотої Орди, проте вже перестали бути серйозним самостійним чинником політичного розвитку півдня Східної Європи [11, с. 70].

Таким чином можемо підсумувати, що описаний період у східних слов'ян відзначився довгими століттями протистояння з різними кочовими племенами, який з одного боку був загрозливим фактором повного фізичного знищення та розчинення слов'ян, а з іншого виступив одним з фактором консолідації та утворення сильних племінних союзів. Авари, хозари, болгари були тими племінними союзами з якими східним слов'янам доводилося вести найбільші протистояння. Хоча як ми зазначали, не завжди відносини осілих, землеробських племен слов'ян з кочовиками степу носили характер протистояння, були і періоди спільних союзницьких дій, наприклад проти Візантії – союз склавинів та аварів, а також мав місце данницький характер відносин.

Отже, після великого розселення слов'ян на території сучасної України сформувалися племінні союзи, серед яких в першу чергу потрібно виділити полян, які проживали на території Середнього Подніпров'я і які стали ядром формування нової держави.

Протягом IX–XII ст. існувала потужна середньовічна держава Русь-Україна, яка охоплювала територію, що значно виходила за межі сучасної України.

РОЗДІЛ IV. ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ у XIII–XIV СТ.

4.1 Історико-географічний розвиток українських земель після монгольського завоювання

У другій третині XII ст. Київська Русь остаточно розпалася на землі-князівства і перетворилася на державу з федеративним устроєм. Русь як федерація князівств і Новгородської республіки проіснувала до 1240 р. – до взяття військами Батия Києва, коли перестав діяти інститут київського старійшинства як об'єднуючий чинник федерації.

Початково Русь розпалася на великі удільні князівства, які своїми розмірами не поступалися західноєвропейським королівствам. На перших порах їхні кордони частково збігалися з рубежами колишніх племінних князівств, однак у процесі одержавлення племінних територій і запровадження київськими князями нового територіально-адміністративного устрою відбулися суттєві зміни внутрішніх кордонів. Так, до складу Київської землі, окрім колишніх полянських володінь, ввійшли території древлян і сіверян, до Чернігівської – території дреговичів, радимичів і в'ятичів, Галицької – території уличів і тиверців.

Значні зміни в політичній географії руських земель, що відбулися в середині XIII ст., зумовлені європейськими походами Чингізидів і утворенням держави, відомої в історіографії під назвою «Золота Орда». Війська хана Батия рушили на українські землі у 1239–1241 рр., після завоювання Волзької Болгарії, Ростовсько-Суздальських, Новгородських і Рязанських земель.

Наприкінці 1242 – на початку 1243 рр., після повернення з Центральної і Південної Європи, Батий створив на підкорених землях свою державу. Вона не мала офіційної назви, тому згадується в джерелах під різними найменуваннями – «улус Джучі», «улус Бату», «улус Берке» та ін. «Ордою» татари називали ставку хана, держава ж у них називалася «улусом» з додаванням імені правлячого хана. Європейські мандрівники, зокрема посол папи Інокентія IV

Плано Карпіні, відправлений з християнською місією в Каракорум і посол французького короля Людовіка IX Гійом Рубрук для означення держави хана Батія використовували старі назви зайнятих татарами земель: «країна Команів», «Команія» або «земля татар». Марко Поло взагалі не дає назви держави, а лише вказує ім'я хана, якого називає царем татар.

Територія ординської держави на південному заході охоплювала степи між Дніпром і Прутом. На півночі її правобережні володіння доходили до середньої течії Південного Бугу або до південних кордонів сучасної Вінницької і Черкаської областей, і до передгір'я Карпат. На кордоні з Галицькою землею, у верхів'ях Південного Бугу і у середній течії Дністра, утворились своєрідні буферні зони – території, що не входили до складу Орди, але вже не підкорялися галицьким князям, при цьому їхні правителі визнавали себе підданими хана. Тобто, на руських землях виникли особливі політичні анклавні, підпорядковані ханським чиновникам. Центром одного з них було місто Бакота. Другий анклав сформувався в Болохівській землі.

Галицько-волинський літопис подає нам коротку замітку, з якої дізнаємося, що під час другого нападу татар на Україну, громади болохівців, що жили на теренах горішнього бігу Бога і Случі ввійшли в порозуміння з татарами та зобов'язались для них «сіяти пшеницю і просо». Таким чином громади болохівців вийшли з-під влади Данила Романовича і піддалися татарам. Коли ж до цього всього болохівці прилучились до Ростислава Михайловича, сина чернігівського князя і претендента до галицького княжого стола у його поході на Пониззя, осінню 1241 р., Данило відповідно zareагував: на чолі своїх військ напав на болохівську землю, здобув та знищив їх городи Деревич, Губин, Кобуд, Кудин, Городець, Божеський і Дяків.

Монголи не сприяли розвитку нових державних утворень на зразок Пониззя чи Болохівської землі і не допускали будівництва потенційно небезпечних для них укріплених центрів на підкорених територіях. Понад те, вимагали зруйнувати уже побудовані. Так, 1259 року монгольський нойон

Бурондай наказав князю Василькові «розметати» галицькі та волинські «городи» [41, с. 25].

На землях, що увійшли до складу Золотої Орди, встановився особливий адміністративно-політичний устрій, який в основних рисах копіював систему, запроваджену в Центральній Азії Чингізханом. У XIII–XIV ст. територія ординської держави ділилася на два крила: праве і ліве. Такий поділ існував у кочівників задовго до татар. У 40-х роках XIII ст. улус Джуч також був поділений на двоє. Володіння хана Батия становили його праве крило. Згідно з традиційними уявленнями кочівників, кожна сторона світу мала свій колір: південь (головна, передня сторона) – червоний, північ (задня сторона) – чорний, захід – білий, схід – синій.

Володіння Батия, які входили до західного правого крила, за традицією називалися Білою Ордою (Ак-Орда). У свою чергу вони також ділилися на праве і ліве крило – дві найбільші адміністративні одиниці. Кордон між ними проходив у районі р. Яїк. З часом адміністративно-територіальний устрій Золотої Орди ускладнився і поділ на два крила втратив значення, зберігшись тільки у війську. Основою адміністративної системи став поділ на улуси на чолі з улусбеками. Найбільшими улусами володіли представники правлячої династії Чингізидів і найвищі чиновники – темники. Великі улуси ділилися на менші, а ті – на ще дрібніші, залежно від рангу їхнього власника (тисяцького, сотника, десятника). У XIII ст. Золота Орда складалася з 12 великих улусів, якими управляли члени сім'ї Джучидів і темники. На українських землях, у Північному і Західному Причорномор'ї, було утворено п'ять улусів: два – на правому березі Дніпра, два – на лівому і один – у Криму.

Землями на Правобережжі, у степах між Дністром і Дніпром, володів хан Коренца (Куремса). До його володінь входила також Переяславщина – в околицях Переяслава розташовувалася ставка Коренци. Васалами хана стали дрібні князі Київської землі і болохівські князі, а також, імовірно, галицько-волинські правителі. У межиріччі Пруту і Дністра та в пониззі Дунаю був улус брата Батия – Бувала, який згодом дістався його онуку Ногаю. На Лівобережжі

мали улуси зять Батия – Мауці, васалами якого стали чернігівські князі, і Картан, одружений з сестрою Батия [79, с. 181].

Важливим аспектом історії Надчорномор'я були відносини Золотої Орди з мешканцями Криму. З 1292 р. у володіннях Ногая знаходився консул Венеції, яка конкурувала з Генуєю. У 1291–1292 рр. Токта віддав Ногаю улус Крим. До складу улуса, крім степових теренів входили Готія та Херсон, завойовані Менгу-Тимуром у 1278 р. Внаслідок цього походу зазнали руйнувань Судак, Херсон, Алустон, Горзувіта, Тепе-Кермен, Ескі-Кермен, Сюйрень, Бакли, Мангуп. Втім, позиції Ногая у цьому регіоні не були міцними. За свідченнями Рукн ад-Діна Бейбарса ал-Мисрі, під час одного з візитів у Каффу був вбитий онук Ногая Актаджи (Кара-Кибяк). Він збирав данину з приморських міст. Ногай помстився за онука. Рукн ад-Дін Бейбарс ал-Мисрі повідомляв, що Ногай спрямував до Криму велике військо. Воно пограбувало та спалило Каффу [52].

Частину території Золотої Орди займали особисті володіння хана – ханський домен. До них входили лівобережні степи Поволжя, в яких розташовувалася столиця держави – місто Сарай-Бату. Більшу частину року хан перебував у кочовій ставці у степу і тільки зимовий період проводив у своїй столиці [82, с. 187].

На початку XIV ст., історія половців у Причорноморських степах закінчується – саме з того часу їхні пам'ятки уже не відрізняються від татарських. Асимільовані татарами, вони стали частиною тюркськомовного суперетносу Золотої Орди.

У XIV ст. Золота Орда поступово втрачала свої території. У першій половині XIV ст. боротьбу за контроль над руськими землями Наддніпрянщини почало Велике князівство Литовське. У 1320 р. у Києві одночасно з ханським баскаком перебував литовський намісник – князь Ольгімонт (Михайло Гольшанський). Його влада поширювалася на північну частину Київської землі з Києвом включно. Південна частина з містами Канев, Корсунь і Черкаси до 90-х років XIV ст. перебувала під владою ординської адміністрації.

У 1340-х роках, після ослаблення улусу Ногая, одночасно із захопленням Польщею галицьких земель, почалася експансія угорців і підвладних їм валахів у Північно-Східне Прикарпаття. Долаючи опір місцевого руського населення, вони просувалися на північ, у Середнє Подністров'я, до Шипинської землі. Наприкінці XIV ст. через боротьбу між середньо азійським правителем Тимуром і золотоординським ханом Тохтамишем політична криза в золотоординській державі посилилася. Тохтамиш зазнав поразок на Кавказі і в Середній Азії.

Надзвичайно важливе значення для подальшої долі українських земель мала битва на Синіх Водах (Синьоводська битва) – вірогідно між 24 вересня – 25 грудня 1362 року. Це битва, що відбулася на річці Сині Води між литовсько-руським військом Великого князя Литовського Ольгерда Гедиміновича (1345–1377) та ордами монголо-татарських правителів. Тут війська литовського князя Ольгерда здобули перемогу над татарськими військами, золотоординського очолювані трьома татарськими князями – Бек-Ходжі, Кутлу-Бугою (намісники хана) і Дмитрієм (християнин, правитель князівства Феодоро), що керували Подільською землею [51].

Історично-географічна ситуація на центрально-східних окраїнах Великого князівства Литовського після згаданої битви, й аж до Грюнвальдської 1410 р., суттєво змінилася у стратегічному відношенні, і не лише на Поділлі. Зокрема землі лівобережної Сіверщини у широкому розумінні цього поняття – від Чернігова до Брянська, та верховські князівства, – отримали набагато більш широкі можливості для маневру та вибору, що й характеризує багато в чому військово-політичну ситуацію в даному регіоні з його стабільною політичною приналежністю та неоднозначними політичними пріоритетами в кінці XIV – на початку XV ст. Якраз в 60–70-ті роки XIV ст. місцеві територіальні політичні структури, використовуючи «синьоводську ситуацію», висловлювали бажання й демонстрували практичні кроки у пошуках реальної підтримки з боку литовських, а також московських сил, котрі саме тоді теж активно почали виходити на міжнародну арену [45].

Не менш значущим здається й той незаперечний факт, що відвойована у Золотої Орди в 1362 р. територія – це лісостепова зона України і частина північної окраїни степів Північного Причорномор'я, через які споконвіку проходив Великий кордон між світом цивілізацій Центрально-Східної Європи, зорієнтованих переважно на землеробство, і світом суспільств скотарів-номадів Євразії, хвилі нашествия яких час від часу наповнювали прийдшим людом Дешт-і-Кипчак, західну частину Великого степу. Означена територія була також водночас і зоною, де стикалися зустрічні колонізаційні потоки, відбувалися різноманітні контакти аж до утворення синкретичних форм господарського і соціо-культурного буття, що було характерним явищем для закономірного процесу «осідання» кочовиків на землю [80, с. 20].

На середину 1397 р. більша територія Золотої Орди контролювалася Тимур-Кутлуком і Едигеєм. Характерно, що Тимур-Кутлук велику частину часу проводив саме в Крилі Мувала. Цей висновок запрошується як з ярлика Мухаммеду, так і з того, що 1399 р. він кочував зі всією своєю ордою на Ворсклі. Тохтамиш з власним двором («остаточними своїми... з царицями своїми і два сина з ним») перебував у Київському князівстві. Дискусійним залишається питання щодо Таш-Тимура. Після втечі за Дніпро подальша інформація про нього у літописах відсутня. Згодом на політичну арену виходять його нащадки, передусім засновник роду Гіреїв Хаджи-Гірей [76, с. 17].

Зруйнована економічно, Золота Орда втрачала політичну владу і поступово розпадалася. У листі князя Вітовта магістру Лівонського ордену від 1 січня 1425 р. зазначалося, що «татарська держава роздвоєна і розділена, там шість правителів, які борються за владу». Скориставшись слабкістю золотоординських правителів, значно посилили свої позиції кримські беї, які прагнули створити власну державу [61].

Наприкінці XV – на початку XVI ст. частина ногайців знову переселилася на захід, утворивши в Пониззі Дністра і Дунаю Буджацьку, а у Пониззі Південного Бугу – Едисанську Орди. В середині XVI ст. Ногайська Орда розпалася на Велику і Малу Орду. Велика Орда кочувала в приволзьких степах,

а Мала Орда – у Присивашші і на Північному Кавказі, а згодом перейшла у підданство кримського хана.

Варто підкреслити, що у середині XIII ст., після татарського вторгнення, почався відтік населення лісостепової зони на північ, у глухі болотисті ліси, а орні землі лісостепу знову перетворилися на цілинні степи та ліси. До кінця XVI ст., через постійні набіги ординців і кримських татар, лісостепа від Дністра до східного Подніпров'я залишалися малозаселеними.

В останній чверті XVI ст., коли набіги стали рідшими, чисельність населення почала швидко зростати, однак це суттєво не вплинуло на розвиток землеробства: орні землі продовжували займати незначні площі лісостепової зони у якій від Дністра і до Волги переважали характерні для неї первісні угіддя – ліси і степи.

Отже, у кінці XII ст. Русь-Україна розпадається на удільні князівства, які згодом будуть завойовані монголами. Хоча перші сутички із монголами відбулися ще у 1223 р. (битва на р. Калка), проте українські території вони захопили у 1239–1241 рр. Територія ординської держави на південному заході охоплювала степи між Дніпром і Прутом. На півночі її правобережні володіння доходили до середньої течії Південного Бугу або до південних кордонів сучасної Вінницької і Черкаської областей, і до передгір'я Карпат.

4.2 Вхід українських земель до складу Великого князівства Литовського

З другої половини XIV ст. історія українських земель тісно пов'язана з історією Великого князівства Литовського (ВКЛ) і Королівства Польського.

У XIII ст. внаслідок розпаду племінного і зародження феодального суспільства, а також об'єднання войовничих, відсталих язичницьких племен утворилася Литовська держава зі столицею у Вільнюсі. Вона рішуче протистояла нападам з боку Лівонського і Тевтонського орденів лицарів-хрестоносців. Значно зміцнилася Литовська держава при великому князеві Гедиміні (1316–1341 рр.). На початку XIV ст. литовці розпочали захоплення Білорусі. Після

смерті Юрія-Болеслава князем Волині стає син Гедиміна Любарт (1341–1385 рр.). Литва почала істотно впливати на політику Любарта, заволоділа Волинською, Холмською і Белзькою землями.

Литовська держава, яка утворилась у XIII ст., з самого початку не була етнічно однорідною. Вже за часів князя Миндовга до її складу входила так звана Чорна Русь, найбільше місто якої – Новгород-Волинський (сучасний Новогрудок) – якийсь час навіть було столицею Литовського князівства. З другої половини XIII і до початку XV ст. територія цієї держави збільшувалася за рахунок східнослов'янських земель, площа яких значно переважала власне литовські етнічні території: у 1430 р. це співвідношення становило 12 : 1. [82, с. 208]

Приєднання до Литви українських територій розпочалося за часів князя Гедиміна. Вже наприкінці XIII – на початку XIV ст. за невідомих обставин до складу ВКЛ увійшли Дорогичинський уділ, Берестейщина і Турово-Пінщина. У 1340 р. влада литовських князів поширилася на Волинь. Тут почав правити син князя Ольгерда Любарт. Після тривалого протистояння і військових конфліктів з Польщею литовським правителям вдалося закріпити за собою більшу частину Волині, крім Белзької землі, яка відійшла до Польщі.

У XIV ст. до складу ВКЛ увійшло і Північне Лівобережжя. Перша спроба опанувати Київщину припадає на середину XIV ст. За Густинським літописом у 1363 р. князівство було «взято під Федором», київським князем між 1331 та 1362 рр. Київ захопили без бою, що могло бути свідченням попередніх домовленостей між Ольгердом та київським князем Федором. Можливо що частиною цих домовленостей був перехід Путивля під руку київського князя, адже місто до того ніколи не належало до Київської землі, а знаходилось в складі Чернігівського, а згодом – Новгород-Сіверського князівства.

У 1362 р. відбулися дві військові компанії Ольгерда. Перша – влітку на Чернігово-Сіверщині, друга, восени – на Поділлі. На кінець літа 1362 р. Київське князівство вже було повністю під владою Ольгерда, очевидно, що тоді остаточно були зайняті Сіверщина та Поділля [32].

Передусім Литовська держава через Україну отримала вихід до Чорного моря, через що відкрилися шляхи до прямих контактів із Молдавією, Валахією, генуезькими колоніями в Криму, князівством Феодоро, Візантією, Туреччиною, Трапезундською імперією тощо. В той же час українські землі прикрили центральні райони ВКЛ від нападів татарських чамбулів. Ні Едигеєвим, ні Саїд-Ахметовим ордам, незважаючи на їх потужні удари, так і не вдалося пробитися крізь Київщину і Поділля. При цьому використання союзних орд дало змогу литовським правителям отримати перемоги на інших напрямках. Яскравим прикладом успіху такого союзу стала Грюнвальдська битва, в якій на боці Вітовта воювали татари хана Джелал ад діна [75, с. 2].

Однією з родзинок України було її становище як транзитної території, через яку відбувалася торгівля Європейської і Азійської цивілізацій. Великий Шовковий шлях, по якому протягом століть текли товари з Далекого Сходу до Європи і назад, приносив величезні прибутки тим країнам, через які він проходив. Одна з частин цього шляху з Малої Азії і Кавказу йшла до Криму, в першу чергу до м. Кафи. Саме з неї товари морем і сушею діставалися європейських країн, і саме сюди надходили товари у зворотному напрямку.

Сухопутний шлях з Криму пролягав через Перекопський перешийок до Дніпра в районі Таванської переправи. Тут шлях розділявся на три частини. Одна вздовж чорноморського узбережжя йшла на Балкани, друга прямувала на подільські міста Кам'янець, Брацлав, Вінницю і далі до Польщі, а третя повертала на північ по річці чи сушею до Києва. Останній, будучи складським містом, відігравав подібну до Кафи роль перевалочного пункту. Таким чином, Вітовт, який після довгої боротьби зміг захопити межиріччя Дніпро-Південний Буг-Дністер до Чорного моря включно, взяв під контроль ВКЛ усі сухопутні і морські відрізки Великого Шовкового шляху, що вели через Крим до Європи [77, с. 30].

Швидка й успішна експансія Ольгерда в українські землі була зумовлена, з одного боку, підтримкою місцевої руської знаті, а з другого – тим, що здійснювалася за домовленістю з ординським ханом, яка передбачала

збереження данницької залежності окупованих Литвою українських земель від Орди. Це означало, що українські території, приєднані до Литви, опинилися в подвійній залежності – від Литви і від Золотої Орди. Наприкінці XIV ст. хан Тохтамиш своїм ярликом відступив землі Південно-Західної Русі литовським князям, однак це не звільняло їх від необхідності регулярно сплачувати татарам данину (упоминки).

До кінця XVI ст. між руськими землями і кочовищами татар існувала нейтральна буферна зона – Дике поле. З руського боку у XV–XVI ст. його обжита смуга позначалася оборонними замками у Каневі, Черкасах, Вінниці, Брацлаві, Барі. Далі на південь простягалось Дике поле, яке займало майже п'яту частину території сучасної України. Тут кочували невеликі татарські орди: Єдикульська (на північ від Криму), Очаківська (від Криму до Південного Бугу), Єдисанська (від Бугу до Дністра), Буджацька (від Пониззя Дністра до гирла Дніпра). За Дніпром, у Приазов'ї, починався Великий ногайський степ, в якому були стійбища Ногайської Орди [97, с. 210].

Успіхам литовській експансії сприяла матримоніальна політика, яку Гедимін проводив у підкорених землях. Наприклад, він видав «... в Ляхи в жону сыну Казамерову Владиславу» [35, с. 128]. Цю думку підтримують А. Жуковський і О. Субтельний. Вони доводять, що Гедимін у 1316 р. вдруге об'єднав Литовську державу, «...здобувши, білоруські та українські землі. Він зайняв Мінськ, Берестейщину, Волинь, Турово-Пінщину і північну Київщину... для зміцнення своєї держави Гедимін через подружжя своїх дітей нав'язав родинні зв'язки з українськими і білоруськими князями, сприяв поширенню української культури в Литві» [36, с. 117].

Така політика приносила значні територіальні прибутки. Отже, виходячи зі сказаного, можна зробити декілька висновків. Розгорнутий Гедиміном наступ литовських військ на Південно-Західну Русь вдався лише частково. Причиною цього була протидія Литві з боку Золотої Орди, Мазовії, Польського та Угорського королівств. До того ж, саме Велике князівство Литовське перебувало під постійною загрозою нападу Прусського ордену. Ці зовнішньополітичні

фактори зумовили компромісний характер політики великокнязівського уряду Гедиміна у Південно-Західній Русі.

Проте досягнутий у 1325 р. компроміс не міг задовольнити жодну зі сторін, а тому виявився нетривким. Культура і релігія практично не зазнали тиску з боку литовців. Проте питання віри для литовських князів було більш політичним, а приймали вони таку віру, яка була потрібна в конкретній місцевості. Литовські князя зберігали на українських землях попередні порядки та звичаї доти, доки це не суперечило їхнім інтересам. Державне життя давньоруських земель литовські володарі сильно обмежували, а згодом і зовсім втиснули в рамки своєї державницької схеми [27, с. 81].

Наприкінці XIV ст. на становище українських земель вплинула також політика князя Вітовта. Він позміщував князів в руських уділах. Так, Федора Любартовича перемістив з Волинського уділу у Новгород-Сіверський. Незабаром Федір Любартови змушений був залишити Новгород-Сіверське князівство і втекти до Угорщини. У Федора Коріатовича Вітовт відібрав Поділля і також змусив його до втечі в Угорщину, Поділля ж передав під контроль князя Ягайла. Вітовт позбавив Володимира Ольгердовича Київського князівства і передав його своєму братові князю Скиргайлу як компенсацію за Трокайський уділ, якого той позбувся. Усі ці переміщення не мають однозначного пояснення. Спрощенням бул б зводити їх до «сімейних з'ясувань стосунків». Зрештою, утеча двох князів до Угорщини свідчить про серйозний характер конфлікту. Не перебільшуючи і централізаційних устремлінь князя Вітовта, все треба визнати, що його «реформа» нанесла відчутний удар п спадковому (дідичному) праву на уділи [82, с. 212].

На українських землях у складі ВКЛ удільна систем проіснувала до другої половини XV ст. – саме тоді король Казимир Ягеллончик ліквідував удільні князівства й утворив намісництва або староства. До середини XVI ст. на території руських земель відбулися значні демографічні зміни. Пограничне розташування Галичини і небезпечне сусідство з володіннями кримського хана зумовили їх військову колонізацію. Сюди прибувала дрібна шляхта з Мазовії,

Малої Польщі, Сілезії, якій польський король роздавав галицькі землі у ленне володіння, а також королівські найманці – німці, чехи, угорці [37, с. 81].

Слідом за військовою польська влада почала аграрну, торговельну і ремісничу колонізацію українських земель: тут з'явився різноетнічний господарський люд: німці, поляки, євреї, вірмени та ін. Найбільшу групу новопоселенців у руських містах складала поляки. Наступною етнічною групою були німці – серед новопоселенців Сянока їх налічувалося 30 відсотків, Львова – 70 відсотків. У Львові велику громаду мали також вірмени. Разом із Венецією і Амстердамом Львів став одним із трьох головних осередків вірмен в Європі. Окрему громаду міста становили євреї. Вперше вони згадуються в 1356 р., а вже наприкінці XVI ст. єврейська громада Львова була однією з найбільших в Європі. В результаті етнодемографічних змін, що відбулися в галицьких містах у XV–XVI ст., у двох із них – Львові і Перемишлі – руське населення складало меншість і було витіснене на передмістя [47, с. 199].

У другій половині XIV–XV ст., незважаючи на несприятливі умови, українські міста продовжували відігравати важливу роль у міжнародній торгівлі. Протекціоністська політика польських королів, спрямована на підтримку польських, насамперед краківських, купців, водночас блокувала торгівлю українських земель з європейськими країнами. Вона негативно позначилась на міжнародній торгівлі Львова, зокрема на торговельних зв'язках руських купців з німецькими землями – Пруссією та Сілезією. Зацікавлені у розвитку торгівлі із галицькими землями, німці почали шукати обхідні шляхи до них через Литву.

Отже, остаточне сформування Литовсько-Руської держави відбулося у другій половині XIV ст. В 1362 р. литовсько-українське військо в битві на р. Сині Води розбило загони татарських ханів, в результаті чого до Литовського князівства відійшло Поділля. Таким чином, крім власне Литви, кордони Русько-Литовського князівства стали окреслюватись білоруськими землями, Правобережною Україною і Чернігово-Сіверщиною.

Таким чином, із середини XIII ст. українські землі перебували у складі різних держав. Так, спочатку наші території були захоплені монголами, а згодом значна їх частина увійшли до складу Великого князівства Литовського.

РОЗДІЛ V. ВИСВІТЛЕННЯ ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ЗАСЕЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ТЕРИТОРІЇ У ШКІЛЬНИХ ПІДРУЧНИКАХ

Окремі аспекти формування української території протягом IV–XIV ст. вивчаються у загальноосвітніх закладах України на уроках географії та, в більшій мірі, історії.

Аналізуючи ступінь висвітлення історико-географічних особливостей заселення української національної території у шкільних підручниках, необхідно в першу чергу звернути увагу на засадничі документи, у яких закріплено теми для вивчення та вимоги до знань, умінь та навичок учнів. Мова йде про навчальні програми.

У навчальній програмі для закладів загальної середньої освіти для 6–9 класів «Географія» зазначається, що географічна освіта в основній школі спрямована на досягнення таких головних завдань як, засвоєння знань про основні географічні поняття, закономірності розвитку, *взаємозв'язки між природними компонентами, населення і господарства різних територій*. А головною метою вивчення географії у 7 класі є формування географічних знань про природу материків та океанів, їхню цілісність і диференціацію, *про населення та його життєдіяльність у різних природних умовах* [10]. Тобто, якщо ми говоримо про уроки географії, то там розглядаються загальні положення, які стосуються взаємовідносин людини і природи, що, безсумнівно, впливали на процеси розселення. Однак, у курсі географії не розглядаються питання заселення території України саме як історичний процес.

Значно більше ця тема висвітлена у підручниках з історії. У 2022 р. усі 5-ти класники мають навчатися за новими програмами. Оскільки це не єдина програма, а декілька на вибір і школи мали право обирати, за якою працюватимуть, ми проаналізували декілька. Так, окремі питання, що стосуються нашої теми мають вивчатися на уроках історії у 5 класі згідно модельної навчальної програми «Вступ до історії України та громадянської освіти. 5 клас» (автори Бурлака О. В., Власова Н. С., Желіба О. В.,

Майорський В. В., Піскарьова І. О., Щупак І. Я.) [50]. Зокрема, у розділі IV «Розвиток людства упродовж історії» має вивчатися тема «Людина і довкілля протягом історії: господарювання, проблема ресурсів. Людина як частина природи». Розробниками передбачено, що після цього уроку учні мають наводити приклади впливу діяльності людини на навколишнє середовище в часі і просторі, взаємодії людини та природи. Ця тема висвітлена у підручнику «Вступ до історії України та громадянської освіти» (автор І. Щупак) у параграфі №28.

Якщо взяти до уваги іншу популярну модельну навчальну програму «Вступ до історії України та громадянської освіти. 5 клас» (автори Желіба О. В., Мокрогуз О. П.), то діти мають вивчати тему «Географічне розташування історичних об'єктів. Україна на картах (мапах) у різні історичні часи (Русь, Королівство Руське, Військо Запорозьке, УНР). [44].

Але знову ж таки у 5 класі вивчають більш загальні питання, що стосуються впливу географічного фактору на життя людини, а ті теми, де мова йде про Русь-Україну чи Королівство Руське (Галицько-Волинську державу) описані побіжно, без детального опису територіальних меж.

Значно більше інформації, що стосується нашої теми дослідження учні отримують у 6 класі під час вивчення інтегрованого курсу «Всесвітня історія. Історія України». Так, згідно навчальної програми там розглядаються такі теми, як:

- Початок Великого переселення народів;
- Готи і гуни на території сучасної України;
- Давні слов'яни. Прабатьківщина слов'ян. Початок Великого розселення слов'ян;
- Суспільне та господарське життя і духовний світ давніх слов'ян. Склавини і анти на теренах України. Походження українського народу [7, с. 28].

Звісно, матеріал до вивчення цих тем розміщено у підручниках. До прикладу, у підручникові «Всесвітня історія. Історія України» авторства

Н. Сорочинської, О. Мартинюк. Так, параграфі 48 там згадується про існування Боспорського царства, а у 49 – про походження східних слов'ян. Зазначено, що вони були автохтонним населенням [66].

У підручнику для цього ж класу авторства І. Щупака, І. Піскарьової та І. Бурлаки уваги слов'янам приділено значно більше. Так, діти вивчають інформацію наступного змісту:

- Як починалася історія слов'ян (параграф 54);
- Склавини й анти на території України (параграф 55);
- Як жили предки українського народу – слов'яни (параграф 56).

Загалом же у згаданому підручнику добре висвітлено тему розселення слов'ян, питання їхнього етногенезу та взаємовідносин із сусідами [98].

Ну й, врешті, найбільше уваги процесам формування української етнічної території (в хронологічних рамках, визначених темою дослідження) приділено у курсі історії за 7 клас.

Так, якщо розглядати навчальну програму із всесвітньої історії у 7 класі, уже перше заняття присвячено великому переселенню народів, а також розселенню слов'ян (програма с. 34).

Цікавою у контексті нашого дослідження є і перша тема другого розділу «Зв'язок людини і природи. Рух населення. Внутрішня і зовнішня колонізація» [7, с. 38].

Що ж до історії України, то у 7 класі вивчається епоха Середньовіччя, відповідно, розглядаються питання формування української території практично в хронологічних межах нашого дослідження. Згідно навчальної програми, у першому розділі «Виникнення Русі-України» мають розглядатися наступні теми:

- Розселення літописних слов'янських племен на території сучасної України. Суспільство та господарство східних слов'ян;
- Сусіди східних слов'ян.
- Осідання русі на Середньому Подніпров'ї. Виникнення киево-руської державності [7, с. 50].

При цьому програма вимагає від учнів знати території розселення літописних слов'янських племен на теренах сучасної України.

Внаслідок вивчення другого розділу «Русь-Україна наприкінці X – у першій половині XI ст.» учні мають знати територіальні межі Русі-України наприкінці X – у першій половині XI ст. та показати на карті території, підлеглі Русі-Україні у означений період.

Окремі питання нашого дослідження висвітлюються і у третьому розділі «Русь-Україна у другій половині XI – першій половині XIII ст.». Учні вивчають територіальні межі Київського, Переяславського, Чернігівського, Волинського і Галицького князівств у другій половині XI – першій половині XIII ст., а також половецьких земель. Окрім того необхідно звернути увагу і на вивчення таких тем, як:

- Кочові народи степів України X–XIII ст.;
- Крим у складі Візантійської імперії.

Питання, розглянуті у IV розділі нашого дослідження вивчаються у розділах «Волинь і Галичина кінця XII – середини XIII ст. Волинсько-Галицьке князівство («держави Романовичів») середини XIII–XIV ст. та у «Руські землі у складі сусідніх держав (середина XIV – початок XVI ст.). Кримське ханство».

Чинна програма вимагає від учнів після засвоєння матеріалу знати умовні територіальні межі Волинсько-Галицького князівства («держави Романовичів») та сусідніх держав. А також розуміти особливості підпорядкування Волинсько-Галицького князівства («держави Романовичів») та інших князівств Русі-України Монгольській імперії (улусу Джучі / Золотій Орді) [7, с. 56].

Як же означені теми відображено у шкільних підручниках? Проаналізувавши різноманітні підручники, ми прийшли до висновку, що загалом ці теми добре висвітлені, присутні численні карти. Зокрема, у підручнику «Історія України. 7 клас», створеного колективом авторів під керівництвом Г. Хлібовської описано і велике розселення слов'ян і згадано про їх сусідів. До того ж додається карта розселення слов'янських племен у VI–VIII ст. і

передбачено роботу із історичним джерелом, у якому розповідається, де і які племена проживали (мова йде про «Повість минулих літ») [74].

Передбачена і робота із картою у наступних темах, до прикладу, учні мають визначати, як змінювалася територія Русі-України протягом правління різних князів.

Ми б хотіли підкреслити, що у згаданому підручнику ціла тема присвячена і кочовим народам степів України, зокрема, розповідається про розселення і відносини із населенням Русі-України хозар, печенігів та половців.

Що ж до того, якими були межі українських територій після завоювання цих земель монголами та після входження до складу ВКЛ, то на ці питання звертається менше уваги, однак, незмінно, ілюструється картами. Відповідно, учні всеодно пропрацьовують цей матеріал.

Із значного масиву підручників нашу увагу привернув ще авторства О. Дудар та О. Гука за редакцією О. Пошетун [22]. Ми б хотіли підкреслити, що тут теж значна увага приділяється розселенню слов'янських племен, присутні якісні карти, а у тексті є згадки про антів та склавинів. У цьому ж розділі згадують і про сусідів, зокрема, Хозарський каганат. Важливо, що підібрані якісні уривки із історичних джерел, які допомагають учням зрозуміти, де ж і хто поселявся. Загалом у цьому підручнику нашу увагу привернули: а) якісні карти б) якісні історичні джерела, які дають уявлення про формування території України.

Отже, питання, досліджені нами в ході написання курсової роботи вивчаються у школах на уроках географії та історії. Однак, тут має місце суттєвий дисбаланс, оскільки на уроках географії побіжно згадуються загальні питання, як от взаємозв'язку людини і природи, впливу географічних факторів на життя людини. В той же час практично усі аспекти нашого дослідження вивчаються на уроках історії, і вони відображені як навчальних програмах, так і у доволі якісних підручниках.

ВИСНОВКИ

Таким чином, проаналізувавши історико-географічні особливості заселення української національної території з антських часів до кінця XIV століття ми можемо підсумувати:

По-перше, розселення народів та формування національної території визначає культурне обличчя світу, окремих країн та регіонів, а у поєднанні з іншими чинниками (соціальними, економічними, політичними) – й основні суспільно-географічні риси людства. Географічне вивчення етнонаціональної сфери займало одне з центральних місць у класичній світовій гуманітарній географії, і в інших соціальних науках, адже географічні чинники є важливими і для формування, і для життєдіяльності етнонаціональних спільнот та груп, а територія є і середовищем їхньої взаємодії, і середовищем впливу на процеси взаємодії. Однак через різні причини обсяги етногеографічної інформації в географічній літературі наступних періодів дещо звузились. Але в сучасному світі знову закономірно зростає зацікавлення до етногеографічних знань. Етногеографічна інформація стає актуальною і з огляду на проблеми збереження культурної самобутності та культурного різноманіття, і з огляду на поглиблення проблем етнополітичних взаємин. Етнополітичні виклики є особливо злободенними для тих держав, які переживають етап становлення політичної системи, у т. ч. і для України.

По-друге, формування етногеографічної ситуації в Україні визначали насамперед зміни ареалу розселення української етнічної нації. Але через складні геополітичні передумови територія України впродовж тривалого часу була епіцентром імміграції різних етнонаціональних груп, що зумовило ускладнення етногеографічної ситуації в деяких регіонах. Гунська навала, яка сприймалася в світлі римських джерел як руйнівна подія для європейських народів, виявилася для слов'ян скоріше доленосно позитивною. Звільнивши широкі лісостепові простори Східної Європи від готських племен, гуни відкрили шлях для розселення слов'янам, що досягли вже до середини V ст. Дунаю, а згодом, у VI–VII ст. вторглися у землі колишньої Східної Римської імперії. У

кінці IV ст. гуни також відкрито виступили на стороні антів у їх конфлікті з острогочами, що, звичайно, диктувалося внутрішніми міркуваннями гунів, однак все ж не могло не викликати зворотного союзницького ставлення. Виклик, який кидав Степ слов'янам, щоразу відрізнявся, однак вони гідно сприймали його, і повільно готували свою відповідь. Якщо гуни лише звільнили слов'янам простори у боротьбі з більш поважним суперником – готами – і, певно, залучили слов'ян до своїх походів як своєрідний покровитель, кочовики наступної хвилі – булгари – виступали вже в якості рівних ситуативних союзників. Представники кочових імперій – авари та хозари – зуміли завдати слов'янам поразок на початкових стадіях контактів, однак обидві держави згодом загинули у значній мірі в протистоянні саме зі слов'янами.

По-третє, після великого розселення слов'ян на території сучасної України проживали наступні племінні союзи: поляни, древляни, сіверяни, волиняни, уличі, тиверці, хорвати.

В кінці VIII – на поч. IX ст. у Середньому Подніпров'ї розпочала формуватися потужна середньовічна імперія – Русь, до складу якої увійшли не лише етнічні українські землі, але й території сусідніх держав. На жаль, згодом розпочався процес дроблення, що призвело до посилення удільних князівств.

По-четверте, відцентрові тенденції призвели до занепаду Русі, а згодом захоплення цих територій монголами. В той же час існувало Галицько-Волинське князівство, яке, по праву, вважається правонаступницею Русі.

По-п'яте, у XIV ст. інтереси Литви поширювалися на Південь, внаслідок чого змінилась геополітична ситуація у Східній Європі. Литовці завдяки битві під Синіми Водами та дипломатичним акціям похитнули військово-економічний потенціал Золотої Орди, започаткували звільнення українських земель від татарського поневолення. Зміцненню позицій литовців на українській території сприяли династичні зв'язки з галицько-волинськими князями, що давало їм змогу бути законними претендентами на місцеві княжі столи (престоли). До того ж Литва потребувала людських, економічних ресурсів українських та білоруських земель для боротьби проти німецьких лицарів. Тому не нав'язування

своєї влади, своїх політичних цінностей, а збереження місцевого політичного устрою, традицій, мови давало шанс литовським князям закріпитися тут. Українське населення отримувало захист від нападів татар зі Сходу та Півдня, католиків – із Заходу. Перебування українських земель у складі Литовсько-Руської держави мало такі політичні особливості: всі українські землі, що опинилися у складі Литовської держави, вважалися власністю династії Гедиміновичів, зберігаючи, особливо на перших порах, попередній політико-адміністративний устрій, певну автономію, правову традицію, давні місцеві звичаї, православну віру, яку активно переймали литовські правителі. Руські князі та бояри на підставі угод з великим князем литовським служили йому як васали; в адміністративно-політичному устрої українських земель стає помітною ініційована Литвою централізація влади.

По-шосте, тема нашого дослідження в окремих її аспектах висвітлена і у навчальних програмах, і у шкільних підручниках як з географії (загальні питання), так і історії.

Загалом висвітлення історико-географічної проблематики та історії формування національної території українців на сьогодні помітною є певна асиметрія. Зокрема, зростає кількість публікацій з питань розселення етнонаціональних меншин, що є позитивною передумовою у справі збереження їхньої самобутності. Але, як не парадоксально, недостатньо досліджень, які розкривали б усі складнощі територіальної організації української етнічної нації. Так само мало синтетичних дидактичних матеріалів щодо концептуальних основ етногеографії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Баран В., Козак Д., Герпиловський Е. Походження слов'ян. Київ: Наук. думка, 1991. 139 с.
2. Бідзіля В. Про формування території стародавніх слов'ян. *Дослідження з слов'яно-руської археології*. К., 1976. С. 5–22.
3. Бойко І. Місце і роль Києво-Руської держави в багатовіковій історії українського державотворення. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2019. Вип. 68. С. 74–87.
4. Бубенок О. Ранні торки у степах Північного Приазов'я. *Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи*. Вип. 3. Кам'янець-Подільський, 2012. С. 38–46.
5. Вирський Д. Українські землі за описом «Полонії» Шимона Старовольського (1632). *Історико-географічні дослідження в Україні : Зб. наук. пр.* 2007. Вип. 10. С. 46–63.
6. Войтович Л. Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII–XVI ст.: історико-генеалогічне дослідження. Львів, 1996. 256 с.
7. Всесвітня історія. Історія України. (Інтегрований курс). 6 клас. Всесвітня історія. 7–9 класи. Історія України. 7–9 класи. Всесвітня історія. 10–11 класи. Історія України. 10–11 класи. Навчальні програми для закладів загальної середньої освіти. – Київ: HREC PRESS, 2022. – 260 с.
8. Галушко К., Гречило А., Громенко С., Єфіменко Г., Майоров М. Народження країни. Від краю до держави. Назва, символіка, територія і кордон України. Х., 2016. 525 с.
9. Гануцак М. Роль водного чинника в розвитку і функціонуванні природно-антропогенних комплексів басейну р. Стир: монографія. – Луцьк : Вежа-Друк, 2019. – 236 с.
10. Географія 6–9 класи. Навчальна програма для закладів загальної середньої освіти [Електронний ресурс]. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/programy-5-9->

klas/2022/08/15/navchalna.programa-2022.geography-6-9.pdf (дата звернення: 28.09.2022).

11. Головка О. Половецький фактор у політичному розвитку південно-західної Русі (остання третина XII – перша половина XIII ст.). *Східний світ*. 2004, №1. С. 60–72.

12. Головка О. Степова політика русів в період правління князя Володимира Святославича. *Княжа доба: історія і культура*. 2016. Вип. 10. С. 103–115.

13. Грушевський М. Історія України-Руси. Т. I. – Львів, 2004. 448 с.

14. Гудима Ю. Галицько-Волинське князівство в XI–XIV ст.: територія, природні та людські ресурси [Електронний ресурс]. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Hudyma_Yurii/Halytsko-Volynske_kniazivstvo_v_KhI__KhIV_st_terytoriiia_pryrodni_ta_liudski_resursy.pdf (дата звернення: 30.09.2022).

15. Гудима Ю. Історична геоморфологія і територія Галицько-Волинської держави за свідченнями Галицько-Волинського літопису. *Княжа доба: історія і культура*. 2018. Вип. 12. С. 65–73.

16. Гудима Ю. Природне середовище у викладі Холмського літопису короля Данила Романовича та його Володимирського продовження: ліси й озера. *Княжа доба: історія і культура*. 2019. Вип. 13. С. 125–132.

17. Гупало В. Звенигород і Звенигородська земля у XI–XIII століттях (соціоісторична реконструкція). – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2014. 532 с.

18. Давня історія України в 2-х кн.: Кн. 2./ Толочко П. П. та ін.. – К.: «Либідь», 1995. 224 с.

19. Дашкевич Я. Степові держави на Поділлі та в Західному Причорномор'ї як проблема історії України XIV ст. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. Вип. 10. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2006. 351 с.

20. Диба Ю. Формування території «Руської землі» IX–X ст. у контексті функціонування транс'європейського торговельного шляху Булгар-Київ-Регенсбург. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Місто Володимир-Волинський та Побужжя у світовій та українській історії. Успенський собор в історії міста Володимира-Волинського та України*. Луцьк, 2015. Вип. 55.
21. Добролюбський А., Смирнов І. Кочовики південно-західної України: монографія. – К.; Миколаїв: Іліон, 2011. 172 с.
22. Дудар О., Гук О., Пометун О. Історія України: підручник для 7 кл. закладів загал. сер. освіти. К.: Видавничий дім «освіта», 2020. 160 с.
23. Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі. К., 1985. 230 с.
24. Етнографія українців: навч. посібн. / за ред. проф. С. А. Макаруча; вид. 3-є, перероб. і доп. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2015. 711 с.
25. Єльніков М. Золотоординські часи на українських землях. К. 2008. 199 с.
26. Заваріка Г., Заваріка К. Вплив традиційних чинників на трансформацію розселення [Електронний ресурс]. URL: <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=1202> (дата звернення: 04.10.2022).
27. Історичний атлас України. Найдавніше минуле. Русь (Київська держава, Галицько-Волинська держава) / Керівник проекту, автор-упорядник Юрій Лоза. К., 2010. –180 с.
28. Карасевич А., Левківський К., Сокирська В. Політичні портрети галицько-волинської держави. Умань: ПП Жовтий О. О., 2011. 639 с.
29. Квітницький М. Кочовики південноруського степу за доби розвинутого Середньовіччя. *Археологія і давня історія України: Зб. наук. пр. К.: ІА НАН України*, 2010. Вип. 1. С. 116–123.
30. Козак Д. Н. Про культурно-історичний процес на території України в першій чверті I тис. н. е. *Археологія*. №56. 1986. С. 58–66.

31. Козинець І., Ігнатенко С. Вплив географічних факторів на форму правління: теоретичне обґрунтування [Електронний ресурс]. URL: <http://pgr-journal.kiev.ua/archive/2019/5/38.pdf> (дата звернення: 04.10.2022).
32. Кондратьєв І. Лівобережні староства Київського воєводства Великого князівства Литовського та Речі Посполитої: соціально-територіальні трансформації XIV–XVII ст. [Електронний ресурс]. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Kondratiev_Ihor/Livoberezhni_starostva_Kyivskocho_voievodstva_Velykoho_kniazivstva_Lytovskocho_ta_Rechi_Pospolytoi_sot.pdf? (дата звернення: 29.09.2022).
33. Котляр М. Ф. Галицько-Волинське князівство (до 800-ліття утворення). *Український історичний журнал*. 2000. Вип. 1 (№429). 158 с.
34. Котляр Ю. Історична географія. Спецкурс з історії: навчальний посібник. Миколаїв: Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2017. 216 с.
35. Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. Львів. 1999. 150 с.
36. Кучинко М. Волинська земля X – середини XIV ст. Луцьк, 2002. 233 с.
37. Леонтьєв А. И., Леонтьєва М. В. Походы викингов на Русь. М., 2009. 140 с.
38. Львівський літопис [Електронний ресурс]. URL: <http://litopys.org.ua/ostrog/ostr01.htm> (дата звернення: 03.10.2022).
39. Мадейчук О. Географічні особливості заселення та розселення південно-східної частини Івано-Франківського району [Електронний ресурс]. URL: <https://archer.chnu.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/4028/Мадейчук%20О.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (дата звернення: 04.10.2022).
40. Марченко М. Київська Русь у боротьбі з кочовиками до монгольської навали: монографія. К: Видавництво «ПРОМІНЬ», 2012. 208 с.
41. Маярчак С. П. Літописні Бакота і Пониззя у Середньому Подністров'ї. *Археологія*. 2009. № 2. С. 23–33.
42. Михайлина Л. Слов'яни VIII–X ст. між Дніпром і Карпатами. Київ: Інститут археології НАН України, 2007. 300 с.

43. Модельна навчальна програма «Вступ до історії України та громадянської освіти. 5 клас» для закладів загальної середньої освіти (автори Бурлака О. В., Власова Н. С., Желіба О. В., Майорський В. В., Піскарьова І. О., Щупак І. Я.) [Електронний ресурс]. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/Navchalni.prohramy/2021/14.07/Model.navch.prohr.5-9.klas.NUSH-poetap.z.2022/Hromad.ta.istor.osv.hal/Vstup.do.ist.Ukr.ta.hrom.osv.5-kl.Burlaka.ta.in.14.07.pdf> (дата звернення: 03.10.2022).

44. Модельна навчальна програма «Вступ до історії України та громадянської освіти. 5 клас» для закладів загальної середньої освіти (автори Желіба О. В., Мокрогуз О. П.) [Електронний ресурс]. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/Navchalni.prohramy/2021/14.07/Model.navch.prohr.5-9.klas.NUSH-poetap.z.2022/Hromad.ta.istor.osv.hal/Vstup.do.ist.Ukr.ta.hrom.osv.5-kl.Zheliba.Mokrohuz.14.07.pdf> (дата звернення: 03.10.2022).

45. Моця О. П. Населення південно-руських земель IX–XIII ст. К., 1993. 243 с.

46. Мручковський П. Етнічна структура населення західноукраїнського регіону (суспільно-географічний аналіз) [Електронний ресурс]. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Mruchkovskiy_Petro/Etnichna_struktura_naselennia_zakhidnoukrainskoho_rehionu_suspilno-geohrafichnyi_analiz.pdf? (дата звернення: 04.10.2022).

47. Павленко Ю. Історія світової цивілізації. Соціокультурний розвиток людства. К., 2015. С. 198–228.

48. Панишко С. Чинники формування території Волинської землі до середини XIV століття [Електронний ресурс]. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Panyshko_Serhii/Chynnyky_formuvannia_terytorii_Volynskoi_zemli_do_seredyny_XIV_stolittia.pdf? (дата звернення: 04.10.2022).

49. Пархоменко В. Русь та печеніги. *Східний світ*. 1929. № 1/2 (7-8). С. 287–293.

50. Пастернак Я. Ранні слов'яни в історичних, археологічних та лінгвістичних дослідженнях [Електронний ресурс]. URL: [https://shron1.chtyvo.org.ua/Pasternak_Yaroslav/Ranni_sloviany_v_istorychnykh_ar_kheolohichnykh_ta_lingvistychnykh_doslidzhenniakh.pdf?](https://shron1.chtyvo.org.ua/Pasternak_Yaroslav/Ranni_sloviany_v_istorychnykh_ar_kheolohichnykh_ta_lingvistychnykh_doslidzhenniakh.pdf) (дата звернення: 02.10.2022).

51. Печенюк І., Соколюк С. Синьоводська битва та її місце у воєнній історії України [Електронний ресурс]. URL: [https://shron1.chtyvo.org.ua/Sokoliuk_Serhii/Synovodska_bytva_ta_ii_mistse_u_voiennoi_istorii_Ukrainy.pdf?](https://shron1.chtyvo.org.ua/Sokoliuk_Serhii/Synovodska_bytva_ta_ii_mistse_u_voiennoi_istorii_Ukrainy.pdf) (дата звернення: 04.10.2022).

52. Пилипчук Я. Крим у політиці Джучидів (кінець XIII – третя чверть XV ст.) [Електронний ресурс]. URL: [https://shron1.chtyvo.org.ua/Pylypchuk_Yaroslav/Krym_u_politytsi_Dzhuchydiv_kinets_XIII_st_tretia_chvert_XV_st.pdf?](https://shron1.chtyvo.org.ua/Pylypchuk_Yaroslav/Krym_u_politytsi_Dzhuchydiv_kinets_XIII_st_tretia_chvert_XV_st.pdf) (дата звернення: 02.10.2022).

53. Пламеницька О. Початок литовського правління на Поділлі (фортифікаційний аспект). *Наукові записки [Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського]*. Серія : Історія. 2011. Вип. 19. С. 20–26.

54. Повість минулих літ [Електронний ресурс]. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=13465> (дата звернення: 04.10.2022).

55. Прицак О. Печеніги [Електронний ресурс]. URL: [https://shron3.chtyvo.org.ua/Pritsak_Omelian/Pechenihy.pdf?](https://shron3.chtyvo.org.ua/Pritsak_Omelian/Pechenihy.pdf) (дата звернення: 28.09.2022).

56. Прицак О. Половці [Електронний ресурс]. URL: [https://shron3.chtyvo.org.ua/Pritsak_Omelian/Polovtsi.pdf?](https://shron3.chtyvo.org.ua/Pritsak_Omelian/Polovtsi.pdf) (дата звернення: 28.09.2022).

57. Рудий В. Галицька земля XI–XIV ст. в українській історіографії. *Археологічні дослідження Львівського університету*. Вип. 9. Львів, 2006. С. 157–178.

58. Русь «після Русі». Між короною і булавою. Українські землі від королівства Русі до Війська Запорозького / Авт. кол.: В. М. Горобець, М. М. Волощук, А. Г. Плахонін, Б. В. Черкас, К. Ю. Галушко. Х., 2016. –352 с.
59. Русяева А. С., Русяева М. В. Ольвия Понтийская. К., 2004. – 250 с.
60. Свод древнейших письменных известий о славянах. Т. I (I–VI вв.), Т. II (VII–IX вв.) / Отв. ред. Г. Г. Литаврин. М., 1994–1995. 144 с.
61. Свод древнейших письменных известий о славянах. Том II (VII–IX вв.). / Отв. ред. Г. Г. Литаврин. М., 1995.
62. Сергійчук В. Етнічні межі і державний кордон України. К., 2012. 218 с.
63. Симоненко А. В. Сарматы Таврии. К., 1993. 311 с.
64. Скорый С. А. Киммерийцы в Украинской Лесостепи. Киев; Полтава, 1997. 290 с.
65. Словник культурологічних термінів для студентів усіх спеціальностей заочної та денної форм навчання / уклад. О. Д. Паршакова. Краматорськ : ДДМА, 2009. 41 с.
66. Сорочинська Н., Мартинюк О. Всесвітня історія. Історія України [інтегрований курс]: підручник для 6 кл. закладів загал. сер. освіти. Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2019. 224 с.
67. Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх [Електронний ресурс]. URL: <http://litopys.org.ua/sofon/sof.htm> (дата звернення: 03.10.2022).
68. Сухобоков О. Слов'яни та тюрки у Лівобережній Україні: до історії ранніх взаємовідносин (сер. першої половини I тис. н. е.). *Україна-Туреччина: минуле, сучасне та майбутнє*. К., 2004. С. 268–276.
69. Телегин Д. Я., Нечитайло А. Л., Потехина И. Д., Панченко Ю. В. Среднестоговская и новоданиловская культуры энеолита Азово-черноморского региона. Луганск, 2001. 143 с.
70. Україна й українство в етнокультурних процесах: концептуальні узагальнення : колективна монографія. К.: НДІУ, 2018. 304 с.
71. Українська та зарубіжна культура / За ред. Заковича М. М. К., 2000. 145 с.

72. Филипчук М. Слов'янські поселення VIII–X ст. в українському Прикарпатті. Львів, 2012. 190 с.
73. Хантінгтон С. Протистояння цивілізацій та зміна світового порядку [Текст] / С. Хантінгтон; [пер. з англ. Наталії Климончук]. Л.: Кальварія, 2016. 474 с.
74. Хлібовська Г, Наумчук О., Крижановська М., Бурнейко І. Історія України: підручник для 7 кл. закладів загал. сер. освіти. Тернопіль: Астон, 2020. 176 с.
75. Черкас Б. Боротьба за Україну між Великим князівством Литовським і Кримським ханатом на переломі XV–XVI ст.: причини, передумови, наслідки. *Terra cossacorum: студії з давньої історії України. Науковий збірник на пошану доктора історичних наук, професора Валерія Степановича Степанкова*. К., 2007.
76. Черкас Б. Західні володіння Золотої Орди в 1380–1399 рр. (політичний аспект). Україна в Центрально-Східній Європі / Ред. кол.: В. Смолій (відп. ред.), В. Станіславський (заст. відп. ред.), Т. Чухліб (заст. відп. ред.), В. Кононенко (відп. секр.), В. Матях, Б. Черкас. НАН України. Інститут історії України; Український національний комітет з вивчення країн Центральної і Південно-Східної Європи. – Вип. 12–13. К.: Інститут історії України, 2013. 486 с.
77. Черкас Б. Україна в політичних відносинах Великого князівства Литовського з Кримським ханатом (1515–1540). К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. 244 с.
78. Чмелик Р. До методики визначення меж українських етнічних територій у контексті сучасних інтерпретацій етнічності. *Народна творчість та етнологія: №2* / НАНУ, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. К., 2016.
79. Чорненький Я. Я. Культурологія: теорія, практика, самостійна робота: Навч. посіб. К., 2014. 245 с.
80. Шабульдо Ф. Синьоводська битва 1362 р. у сучасній науковій інтерпретації. *Центральна Україна за доби класичного середньовіччя: студії з історії XIV ст.* К.: 2003. С. 20.

81. Шараневич І. Історія Галицько-Володимирської Русі от найдавніших времен до року 1453 / На підставі жерел написав Исидор Шараневич. Львів: Печ. Ин-та Ставропиг., 1863. VI, 462 с.

82. Щодра О. Історична географія України від найдавніших часів до кінця XVIII століття. Львів, 2016. 297 с.

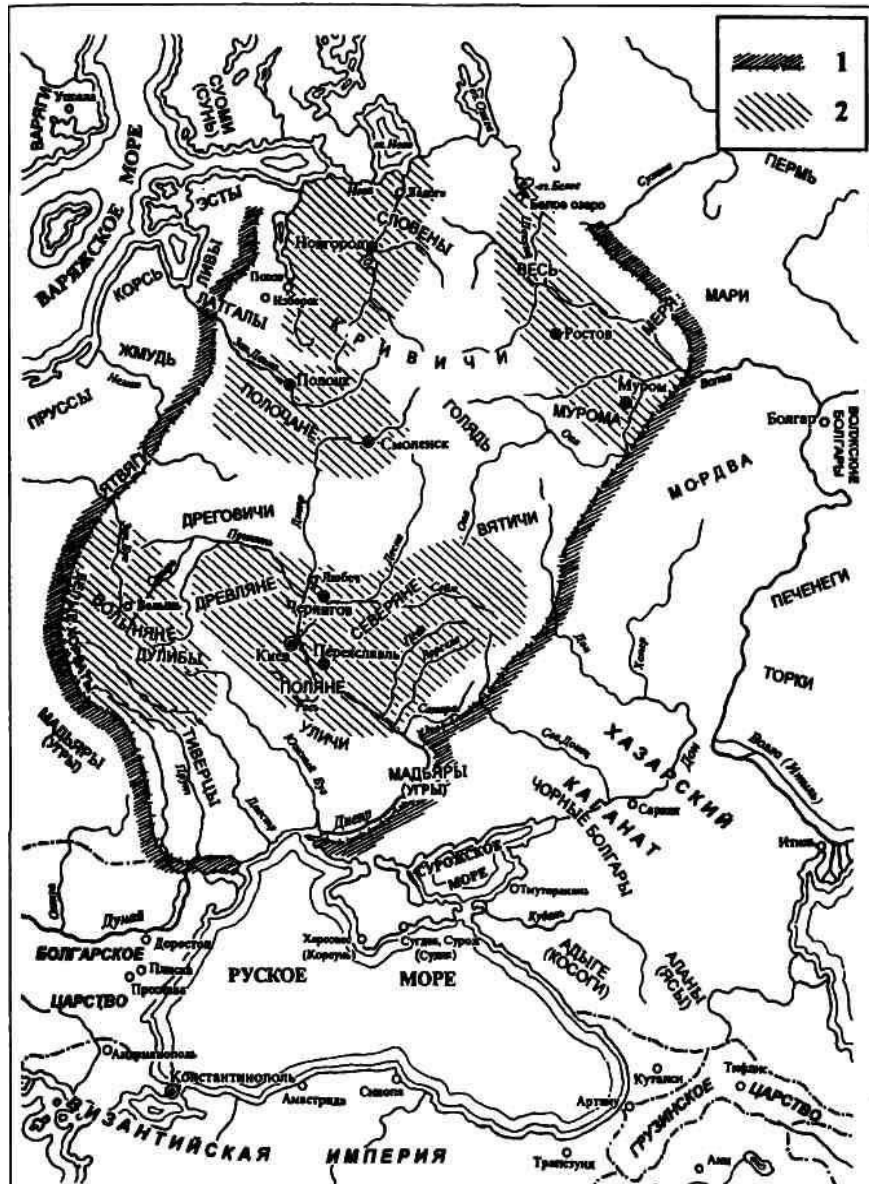
83. Щупак І., Піскарьова І., Бурлака О. Всесвітня історія. Історія України [інтегрований курс]: підручник для 6 кл. закладів загал. сер. освіти. К.: УОВЦ «Оріон», 2019. 224 с.

84. Яворська В. Історико-географічний (генетичний) підхід в соціально-географічних дослідженнях [Електронний ресурс]. URL: <http://dspace.onu.edu.ua:8080/bitstream/123456789/8135/1/316-320.pdf> (дата звернення: 03.10.2022).

ДОДАТКИ

Додаток А

Східні слов'яни та їх сусіди VII-XI ст.

Додаток Б

Русь наприкінці IX—на початку X ст.

